

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

Emanuel Swedenborgs *Machine att flyga i wädret* 1714

Om tillkomsten och användningen av en fornlämningsplats

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Nils Erik Villstrand • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916

*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492
E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +3589 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

Emanuel Swedenborgs *Machine att flyga i wädret* 1714

Hur föddes och spreds innovationer på 1700-talet?

Kunde wara lett komma på en tancka at och en Mechanique kunde påfinnas som oss kunde bära och föra i luften; och at wi icke utestengde wore från thet öfra elementet.

– Emanuel Swedenborg, *Daedalus Hyperboreus* IV, s. 80.

Den amerikanske innovationsgurun Everett M. Rogers (1931–2004) har i boken *Diffusion of Innovations* definierat en innovation som en idé, en praktik (*practice*) eller ett objekt som uppfattas som ny eller nytt.¹ Ny teknologi är en typisk innovationsform, och ofta avser man uttryckligen teknologiska nyheter då man talar om innovationer. En teknologisk innovation består av två delar: maskinvara (*hardware*) och kunskapsstoff som behövs för att använda maskinen (*software*). Innovationsspridning eller diffusion är enligt Rogers en process genom vilken en innovation, genom bestämda kommunikationsvägar (*communication channels*) under en viss tid, förmedlas till samhället.

Vid innovationsspridning sprids ny teknologi eller kunskap. Därför innebär processen alltid osäkerhetsfaktorer och risker. Genom att skaffa extrainformation och kunskap kan man minska betydelsen av dessa osäkerhets- och riskfaktorer då man tar i bruk en innovation. Slutligen kommer innovationen att anammas eller att förkastas. Rogers menar att fyra faktorer påverkar om en innovation har förutsättningar att spridas och övertas av nya användare: 1) den relativa fördel (*relative advantage*) som innovationen kan resultera i i det nya sammanhanget; 2) kompatibilitet eller förenlighet med rådande värderingar och behov samt tidigare erfarenheter (*compatibility*); 3) innovationens komplexitet

1. Everett M. Rogers, *Diffusion of Innovations* (New York 2003), passim.

(*complexity*) eller hur svår den är att förstå; 4) möjligheterna att testa innovationen i nya förhållanden (*trialability*) och 5) att observera dess funktionalitet (*observability*). Ju fler av dessa förutsättningar som förverkligas, desto större är sannolikheten att innovationen tas i bruk och får spridning i samhället. Enligt Rogers är särskilt den första och andra punkten viktiga förutsättningar för att mottagandet ska vara positivt.

För att en innovation ska tas i bruk på riktigt krävs ofta en aktiv spridning, och ett aktivt mottagande av den. Rogers beskriver *beslutsprocessen* bakom receptionen av en innovation på följande sätt: 1) information eller kunskap (*knowledge*) om innovationen tas emot; 2) övertalning (*persuasion*); 3) beslut (*decision*); 4) implementering och 5) bekräftelse (*confirmation*). Efter detta är det möjligt att innovationen utvecklas och modifieras för att bättre motsvara de rådande omständigheterna och behoven (*reinvention*).

Syftet med den här uppsatsen är att testa om Rogers modell för innovationsspridning kan användas på ett historiskt material, närmare bestämt för att betrakta receptionen av Emanuel Swedenborgs ”Machine att flyga i wädret” från år 1714. Då man studerar Swedenborgs flygmaskin från 1714 framstår ytterligare två av Rogers definierade kategorier, eller positioner, som särskilt intressanta. Rogers skiljer mellan 1) gruppens *mest innovativa person* och 2) *opinionsbildaren* eller *opinionsledaren* med förmåga att påverka och styra omgivningens attityder. Den som är mest innovativ i en grupp eller ett system uppfattas enligt Rogers ofta som en avvikande person, en klassisk uppfinnartyp, som inte har så stor trovärdighet eller stort inflytande på omvärlden. En sådan person har begränsad förmåga att sälja en ny idé eller teknisk nyskapelse till andra människor i gruppen. När det gäller att övertyga och övertala omvärlden har opinionsbildaren en viktigare roll än innovationens upphovsman. Att skapa och påverka opinioner är en förmåga att påverka människors inställning och förhandsuppfattningar om innovationen. För att kunna påverka och styra opinioner måste man varken nu eller på 1700-talet ha formell status i gruppen, viktigare är av övriga accepterad professionell och teknologisk kompetens. De som påverkar och styr andras inställning till nyheter är ofta mer i kontakt med influenser från omvärlden än de som de påverkar, opinionsbildarna är i högre grad kosmopoliter. De har en hög social ställning i gruppen och de är mera innovativa, menar Rogers. Opinionsbildarna står i centrum för gruppens eller samhällets kommunikationssystem.

De är sociala modeller som åtnjuter omvärldens respekt. Om en person som fungerar som opinionsbildare i en grupp distanserar sig för mycket från gruppens rådande normer kan han eller hon förlora sin ställning och förmåga att påverka de övrigas åsikter. Ovanför opinionsbildarna i denna modell finns yttre förändringskrafter (*change agent*) av olika slag.

Innovationskulturen i Sverige på 1700-talet

Rogers innovationsmodell kan tillämpas i ett studium av 1700-talets Sverige. Utgående från den bevarade dokumentationen kan man säga att 1700-talet, som den experimentella vetenskapens och nyttans århundrade, var en av de mest innovativa epokerna i Europas historia. Det publicerades en stor mängd teknologisk litteratur som spreds till en bred läsekrets. Vetenskapen och vetenskapsidkarna hade frigjort sig från ockultism och mysticism (*arcana*) och stigit ut i en offentlighet med vetenskapliga akademier och sällskap, tryckta publikationer och offentliga föredrag som riktade sig till en bredare krets än tidigare. Kronan stödde också den nya teknologin med en aktiv innovationspolitik. Flera hundra studenter, vetenskapsmän, ämbetsmän och officerare från det svenska riket reste runt i Europa med olika former av understöd från staten. De studerade utländska varv, gruvor, manufakturerna och fästningar och letade efter användbara tekniska eller andra lösningar, idéer och praktiker som man skulle kunna kopiera och lära sig av. De besökte berömda lärda personer och botaniserade i kuriosakabinett och samlingar. En del av dessa resenärer var direkta spioner med avsikt att komma över och kopiera värdefull information och tekniska praktiker. Vissa områden, som silkesproduktionen i Venedig, var väl skyddade för utomstående kopiering och piratism, men just kopiering och piratism var t.o.m. helt normala tillvägagångssätt då teknologiska nyheter spreds mellan länder. Också enskilda personer eller konsortier stödde sådan ”spionverksamhet”. Man sökte innovationer med förhoppningen att man skulle få särskilt privilegium, *privilegium exclusivum*, och vinna ekonomisk framgång och nytta.

Den som fick privilegium, och särskilt *privilegium exclusivum*, på en viss verksamhet hade av staten erkänd ensamrätt och särskilda rättigheter som inte tillkom andra. År 1739 fick t.ex. Stockholms sjöförsäkringsbolag *privilegium exclusivum* på sin verksamhet. År 1747 gavs *privilegium exclusivum* till det vattendrivna tegelbruk som borgaren

Jacob Tesche från Fredrikshamn hade grundat i Sörnäs i Helsingfors, och samma år fick Tesche *privilegium exclusivum* på tobaksspinneri i Fredrikshamn. År 1752 fick Nylands fiskerisocietet, som använde sig av nya holländska metoder för högsjöfiske, privilegium på denna verksamhet, och Mårten Triewalds Norra dykeri- och bärgningssocietet fick *privilegium exclusivum* för användning av dykarklocka.² Man tävlade om privilegier och demonstrerade funktionsdugligheten hos nya uppfinningar och innovationer, såsom dykarutrustning, t.o.m. med risk för det egna livet. I 1700-talets Sverige var det särskilt innovationer som anknöt till vatten, hav och sjöfart som lockade till risktagningar. Tekniska uppfinningar som experimenterade med luften och aerodynamik var mycket ovanligare. En sådan mera ovanlig uppfinning var den vinddrivna finbladiga vädersåg som fortifikationsofficeraren Magnus Otto Nordenberg lät uppföra på Fagerö utanför Sibbo. Vädersågen försågs dock inte med statligt privilegium.³

För att kunna tillämpa Rogers modell för innovationsspridning på 1700-talet måste man göra några begreppslika preciseringar. Ordet innovation användes i praktiken inte alls i 1700-talets svenska rike.⁴ I stället talade man om inventioner. Med invention kunde man avse det som i dag kallas innovationer: en metod, färdighet, apparat eller inrättning som någon tänkt ut eller konstruerat och som var ny, intressant och förhoppningsvis nyttig. Alla inventioner behövde ändå inte vara till direkt praktisk nytta på 1700-talet. Begreppet invention innefattade nämligen också en annan dimension och användes när man talade om konstnärlig gestaltning, konstnärlig och litterär uppfinningsförmåga och fantasi. Den tekniska och den konstnärliga fantasin sammanföll ofta på 1700-talet. Att skapa en fantastisk maskin

-
2. Tom Söderberg, *Försäkringsväsendets historia i Sverige intill Karl Johanstiden* (Stockholm 1935), s. 105; Ilkka Mäntylä, *Porvoon kaupungin historia II. 1602–1809* (Porvoo 1994), s. 283; Mikko Huhtamies, ”Folk som kunde gå under vattnet”. Teknologia, Itämeri ja vedenalainen maailma 1500–1800’, Sophie Holm & Magdalena af Hällström (red.), *Viapori Sveaborg. Linnoitus, lähiseutu ja maailma. Juhlakirja Panu Pulmalle 2.10.2010 – Sveaborg – Fästningen och världen. Festskrift till Panu Pulma 2.10.2012*, Bidrag till Sveaborgs historia VIII (Helsingfors 2010), s. 159–182; Markku Kuisma, *Kauppasahojen perustaminen Suomessa 1700-luvulla (1721–1772). Tutkimus päätöksenteosta*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten H. 129 (Helsinki 1983), s. 26.
 3. Mikko Huhtamies, ’Nordenbergien manufaktuuriutopia Sipoossa hyödyn ajan toiveajattelun ilmentäjänä’, *Historiallinen Aikakauskirja* 2014:3.
 4. *Svenska Akademiens ordbok*, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, ’invention’, ’innovation’.

som endast fanns på papperet och som tankekonstruktion var en merit för 1700-talets ingenjörer. De intressanta och onyttiga kuriositeterna utgör ett eget kapitel i teknikens historia. Vi kan tala om innovationer på 1700-talet, men vi ska minnas att ordet invention var mycket oftare förekommande. Trots att den svenska innovationskulturen på 1700-talet var nyttodrivnen och strävade efter praktisk nytta, gjorde man också *fantastiska inventioner* i en mera kontinental experimentell vetenskapstradition. De verkliga *science fiction*-uppfinningar förblev ändå kuriosa i tidens vetenskapsdiskussion. En av de märkligare uppfinningar i denna kategori var Swedenborgs insektliknande maskin med vilken man skulle kunna flyga.

Ett flygplan av årsmodell 1714

År 1714 författade den då 26-årige Emanuel Swedberg (1688–1772, adlad Swedenborg 1719) ett manuskript, *Descriptio machinae volatilis et Daedalea*, i vilket han redogjorde för en maskin som kunde flyga, eller med vilken man skulle kunna flyga i framtiden.⁵ Två år senare publicerade Swedberg i tidningen *Daedalus Hyperboreus* (IV) en artikel utgående från detta manuskript, ”Utkast till en Machine att flyga i wädret”.⁶ Det här var Sveriges första teknologisk-ekonomiska publikation och en föregångare inom den experimentella vetenskapen i riket. Journalen inspirerade till andra vetenskapliga försök i Sverige, men teknologi var fortfarande länge en mycket praktisk bransch för tillämpande undersökningar.⁷

-
5. *Descriptio machinae volatilis et Daedalea*, Linköpings Stifts- och Landesbibliotek, codex 14a. 1714. Manuskriptet har publicerats långt senare: Sven Rosén (red.), *Machine att flyga i Wädret. Enligt utkast av Emanuel Swedenborg* (Stockholm 1960). Swedenborgs maskin har behandlats bl.a. av David Dunér i boken *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (Lund 2004), s. 237–241, av Henry Söderberg i boken *Swedenborg's 1714 Airplane: A Machine to Fly in the Air* (New York 1988) och av Clive Hart i *The Prehistory of Flight* (London 1985), s. 146–151.
 6. Första omnämmandet om denna flygmaskin finns i Swedenborgs brev till Erik Benzelius, sänt från Rostock 1714. Swedberg räknar upp fyra inventioner i sitt brev och en av dem är denna maskin. *Emanuel Swedborg opera quedam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus. Geologica et epistolae. Epistolae selectae*. Holmiae ex officina Aftonbladet 1907.
 7. Mårten Triewald, *År 1728 och 1729 håldne Föreläsningar, På Riddarhuset i Stockholm Öfwer Nya naturkunnigheten, hwarutinnan densamma Genom Rön och Försök Är worden förklarad och stadfästad Til Allmänna tjenst utgifne. Första Delen. Andra gången uplagd* (Stockholm 1758).

Swedenborgs flygmaskin är historiens första (planerade) flygplan med fasta, icke-löstagbara vingar. Maskinen, som påminner om ett flygande tefat, är en enhetlig och oval 150 kvadratalnar stor vinge som är täckt av tyg. I mitten tänkte sig Swedenborg en förarhytt som hade formen av en låda. Stommen var av trä, men styrhytten borde enligt Swedenborg göras av inhemsk näver. Rakt under maskinens tyngdpunkt (*centro gravitas*) fanns en stång i vars ända det fanns en tyngd. Syftet med denna tyngd var att hålla flygmaskinen i balans i luften. Att Swedenborg på det här sättet hade beaktat frågan om balans var mycket förutseende, vilket jag återkommer till.

Maskinen var tyngre än luften och behövde en motor, luftåror.⁸ Dessa åror hade två funktioner. Å ena sidan skulle de användas för att få flygmaskinen att lyfta, å andra sidan skulle man med hjälp av dem kunna få maskinen att röra sig framåt när den hade lyft. Flygaren skulle bara styra maskinen, och endast på ett sekundärt sätt, som maskinmästare, åstadkomma den kraft som behövdes för att lyfta och förflytta maskinen i luften. Det här var en betydande nyhet i sättet att uppfatta en flygmaskin. Med hjälp av luftåror kunde man flyga artificiellt, människan behövde inte själv göra flygrörelser och imitera vingar med sina armar eller ben. Luftåror fick sin kraft från två stålfjädrar. Dessa var en viktig detalj som Swedenborg i sin *Descriptio* förklarar med en särskild detaljbild. Fjädrarna, som var av metall, var böjda och med hjälp av dem kunde man enligt uppfinnaren uppnå två till tre gånger en mans kraft. Man rodde i luften, och den halvautomatiska stålfjädern skulle ge kraft åt årtagen. När luftströmmen kom nerifrån skulle fjädern stiga upp och spännas till sitt yttersta varvid den tryckte luftåror nedåt. På det sättet skulle man åstadkomma en upp- och nedgående rörelse och ett lyft. Luftåror skulle bekläs med ett semitransparent material som bara släppte igenom luft åt ena hållet. Maskinen hade dessutom en landningsställning, d.v.s. fyra ben, och Swedenborg konstaterade att dessa gärna kunde vara försedda med hjul, vilket ju senare tiders fungerande flygplan de facto hade och har.

8. Enligt Aristoteles var luften till sin natur lik vattnet. Att simma och att flyga var därför liknande processer och man jämförde länge flygandet med att simma, ro eller segla. Man tänkte sig att man i luften skulle kunna röra sig med farkoster eller luftskepp som var varianter av de redan existerande till havs gående skeppen. I det teknologiska tänkandet hade luftskeppen inte ännu på 1700-talet särskilts till en egen kategori av luftburna farkoster.

Det var meningen att man skulle få maskinen att lyfta ”dragandes honom på rullarna ther slett är”, eller så kunde man skuffa ned den från ett tak, föreslog uppfinnaren.⁹

Swedenborgs uppfinning var mycket originell och innovativ i jämförelse med de ”ornithoptrar” – maskiner som imiterar fågeln – som man hade tänkt sig tidigare. I dessa var människan och maskinen ett och bildade en helhet. Den kraft som behövdes för att skapa rörelse i luften fick man genom vingar som fästes vid människans armar och ben. Resultatet blev ett slags fågelmänniska, och man imiterade fågelns sätt att flyga. Detta var i enlighet med den rådande vetenskapsfilosofiska principen att mekaniken skulle imitera naturen. En flygande maskin måste ha rörliga vingar, precis som en fågel. Människan fortsatte att utveckla ornithoptrar under flera århundraden, men på 1600-talet började man också fundera på alternativa sätt att göra det möjligt för människan att flyga. Bakgrunden till detta var den experimentella vetenskapens genombrott i England. I 1600-talets England gjordes många betydande uppfinningar som inte direkt anslöt till aerodynamiken, men som hade stor betydelse för Swedenborgs flygmaskin.

Inspiration från England

Emanuel Swedenborg bodde i London och Oxford åren 1710–1712.¹⁰ Under denna tid insöp han starka intryck från den engelska vetenskapen. Tyvärr finns det inte mycket källmaterial bevarat från dessa år. Närmast är det Swedenborgs brev till svågern biskop Eric Benzelius den yngre (1675–1743) i Uppsala som berättar om denna tid.¹¹ I brev-materialet finns antydningar om vilka personer Swedenborg träffade i England, och vilka böcker han läste. Swedenborg bodde hos hantverkare i olika delar av London för att utveckla sin förmåga att skapa med sina händer. Han var på ett tidstypiskt sätt intresserad av allt möjligt, men naturvetenskaperna låg honom ändå närmast om hjärtat i det här skedet av hans liv. Vid sidan av att han följde med hantverkare i deras

9. *Descriptio*, avsnittet ’Observerat’.

10. Under åren 1713–1715 besökte Swedenborg också Holland, Paris och Rostock.

11. Ärkebiskopen, bibliotekarien och professorn Eric Benzelius d.y. var också vetenskapligt intresserad. Han var initiativtagare till rikets första vetenskapliga sällskap Collegium Curiosorum som grundades i Uppsala 1710. Sällskapets verksamhet fortsattes senare av Bokwettsgillet (1719), Kungliga vetenskaps societeten (1728) och Vetenskapsakademien (1739).

arbete träffade han också flera vetenskapsmän, bl.a. finmekanikern och fysikern Francis Hauksbee och andra medlemmar av Royal Society, som hade grundats redan 1660.¹² Bland dessa fanns också den inflytelserika naturfilosofen och multimekanikern Robert Hooke (1635–1703). En bok som under denna tid tydligen gjorde stort intryck på Swedenborg var den lärde prästen John Wilkins (död 1672) verk *Mathematical Magic*.¹³ Till sin svåger skrev Swedenborg att Wilkins bok var rätt genial.¹⁴ Wilkins hade gjort flygexperiment med mekaniska vingar (*artificial wings*) i Wedham College i Oxford. Wilkins syfte var att använda vingarna för sina flygande vagnar (*flying chariot*). Vingarna fick sin kraft från en fjäder som kunde magasinera energi. Wilkins hade också funderat på vingarnas material, och grubblat på om de borde imitera fågelvingarnas fjäderstruktur eller om man i konstruktionen borde efterlikna fladdermössens vingar.¹⁵

Wilkins diskuterade också möjligheten att det fanns liv på månen, och grubblade över om människan skulle kunna flyga dit, naturligtvis med hjälp av en fjäderkonstruktion. Detta föreföll inte omöjligt ur vetenskapens synpunkt. I början av 1600-talet hade vetenskapen börjat ifrågasätta den aristoteliska animistiska uppfattningen att allting hade en inneboende böjelse att återgå till sin naturliga form och utgångspunkt; i dag talar vi om dragningskraften. Det här byggde bl.a. på undersökningar om magnetism, som man menade kunde visa att kroppar verkligen kunde frigöra sig från denna kraft eller böjelse att återgå till sitt ursprung. I verket *Discovery of a new world in the Moon* (1638, 1640) förfäktade Wilkins tesen att kropparnas dragning till varandra var starkare om de var nära varandra, medan dragningskraften blev svagare om avståndet växte. Det här betydde att människan skulle kunna frigöra sig från jordens dragningskraft – som Wilkins trodde berodde på magnetism – och att det skulle vara möjligt att fly-

12. Svante Lindqvist, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715–1736*. *Uppsala Studies in History of Science* 1 (Stockholm 1984), s. 118–121.

13. John Wilkins, *Mathematical Magic or the Wonders that may be performed by Mechanical Geometry*. In two books. Concerning Mechanical Powers, Motions [...] (London 1648).

14. Emanuel Swedenborg till Ericum Benzelium, sine anno et dato (1711–1712?), i *Emanuel Swedenborg opera quedam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus*. *Geologica et epistolae*. *Epistolae selectae*, Holmiae ex officina Aftonbladet 1907, s. 215.

15. Allan Chapman, ”A World in the Moon”: John Wilkins and his Lunar Voyage of 1640’, *Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society*, vol. 32, NO. 2, JUN, s. 127–128.

ga till månen. Det handlade helt enkelt om en rent mekanisk prestation. Med hjälp av krut och en fjäderkonstruktion skulle människan kunna frigöra sig från jordens magnetfält och flyga till månen.¹⁶ Om människan skulle kunna flyga till månen med hjälp av en stålfjäder, då borde hon ju också kunna flyga i den sublunära världen med hjälp av en fjäderkonstruktion.

Robert Hooke, fjädern och mikroskopet

Efter Wilkins död fortsatte hans elev Robert Hooke att utveckla flygmaskinen. Hooke började söka alternativ till ornithoptern eftersom det inte verkade möjligt att skapa en fungerande flygmaskin genom att imitera fåglarnas flygteknik. Hooke var liksom sin lärofader intresserad av vibrationer, elasticitet och stålfjäderkonstruktioner.¹⁷ Om hans flygförsök vid Wedham College vet man inte mycket, förutom att Hooke i dem utnyttjade fjäderkonstruktioner för att få kraft. I hans dagbok finns flera, men mycket lakoniska, anteckningar om flygmaskiner.¹⁸ Hooke ansåg att människans svaga muskelkraft var den främsta orsaken till att hon inte kunde lyfta från jorden och flyga. Därför började han utveckla en mekanisk hand som var förbunden med vingar med

-
16. Under följande sekel, år 1754, demonstrerade den ryske vetenskapsmannen och ledamoten av ryska vetenskapsakademien Michail Lomonosov en flygapparat som skulle fungera med hjälp av en fjäder och en dubbelrotor. Lisbeth Koerner, 'Daedalus Hyperboreus: Baltic natural history and mineralogy in the Enlightenment', William Clark, Jan Golinsky & Simon Schaffer (eds), *The Science in Enlightened Europe* (Chicago 1999), s. 395.
17. Allan Chapman, *England's Leonardo: Robert Hooke and the Seventeenth-Century Scientific Revolution* (London 2005), s. 171–184.
18. Henry W. Robinson & Walter Adams (eds), *The Diary of Robert Hooke 1672–1680* (London 1968). Hooke nämner på många ställen i dagboken att han har diskuterat flygmaskinen med andra. Den första anteckningen är från 9.8.1675. Hooke skrev då kortfattat: "Invented flying chariott" (s. 174). Omkring år 1675 skrev Hooke många anteckningar om fjäderkonstruktioner. 'Discoursd of flying', 30.10.1675. 'Discoursd of flying [...]', 13.11.1675; 'Discoursd to him my Designe about new mechanical principle about flying &c.', 5.11.1675; 'With Mr Aubery and Mr Wild about flying', 23.12.1675; 'Directed Shortgrave in Blackfryers about flying Engine', 28.12.1675; 'Described to him my contrivance of flying', 30.12.1675; '(with Mr Wild). 'Disc. With Harry about my undertaking to fly', 9.1.1675; 'At Mr Boyles (Boyle) disc. with him about flying', 25.3.1675; 'Propounded to him about flying', 28.3.1675. '(with Boyle); Disc. about my flying and rowing engines', 30.3.1675, 3.4.1675 och 12.4.1675. 'Resolved on the height of the wings, the rooms to be only 14 foot in the cleer', 28.4.1675; 'Disc. about flying, above concave shell of the earth, about divers magnetical poles and meridians', 13.5.1675.

hjälp av en fjäderkonstruktion.¹⁹ På samma sätt som Swedenborg använde Hooke benämningen flygmaskin, *flying machine*, om maskinen han höll på att utveckla. Wilkinsons mera allegoriska namn, *flying chariot*, fick således vika undan för en mera prosaisk term.

Hooke kom att påverka Swedenborgs tänkande också på ett annat sätt. På 1600-talet gjordes en omvälvande uppfinning av holländaren Leeuwenhoek (d. 1723), nämligen mikroskopet, som var av betydelse också för Swedenborgs flygmaskin. Mikroskopet öppnade – på samma sätt som kikaren hade gjort – upp för en helt ny värld. Den nya mikrovärlden var först bara någonting som en snäv krets av vetenskapsmän kände till, men när Hooke 1665 publicerade boken *Micrographia* blev insekternas uppbyggnad i mikroskopisk detalj också bekant för en större allmänhet.²⁰ Hooke kunde beskriva insekternas uppbyggnad och mekanismer på detaljnivån.²¹ Boken såldes i Londons boklådor där också Swedenborg köpte sitt exemplar. I London och Paris inhandlade Swedenborg också flera mikroskop som han sände till Benzeliuss i Sverige.²² När Swedenborg senare beskrev vingarna på sin egen flygmaskin gjorde han jämförelser uttryckligen med insekterna och deras vingar. Han konstaterade bl.a. att det vore bra om vingarna kunde ges samma yta som en del insektvingar har. Swedenborgs flygmaskin imiterade alltså insekterna. Landningsstället var som en fyrbent insekts ben som hade försetts med hjul. Den tekniska evolutionen hade här gått från fågel till fladdermus och till insekt.

Det är uppenbart att Swedenborg fick avgörande impulser från Wilkins och dennes adept Hooke, vilket man inte har lagt märke till i tidigare undersökningar om Swedenborgs flygmaskin. Inte en enda av Hookes ritningar eller detaljplaner för hans flygmaskin har bevarats. Det som har bevarats till eftervärlden är några skriftliga beskrivningar av dessa ritningar. Utgående från dem kan man sluta sig till att han

19. Professorn i matematik och fysik vid universitetet i Altdorf, Johann Christoph Sturm, utvecklade en mekanisk (pneumatisk) muskel. Han visste också berätta att det första försöket med en mekanisk muskel hade gjorts i England. Se Sturm, *Collegium curiosum*, s. 187–204.

20. Robert Hooke, *Micrographia, or Some Physiological Descriptions of Minute Bodies* (New York 2007), originalutgåvan 1665.

21. Hooke, *Micrographia*, s. 172–174.

22. Mikroskop. Emanuel Swedenborg till Ericus Benzeliuss sine anno et dato (1711–1712?), *Emanuel Swedenborg opera*, 214; Emanuel Swedenborg till Ericus Benzeliuss 9/19 August 1713 Paris, *Emanuel Swedenborg opera*, 223.

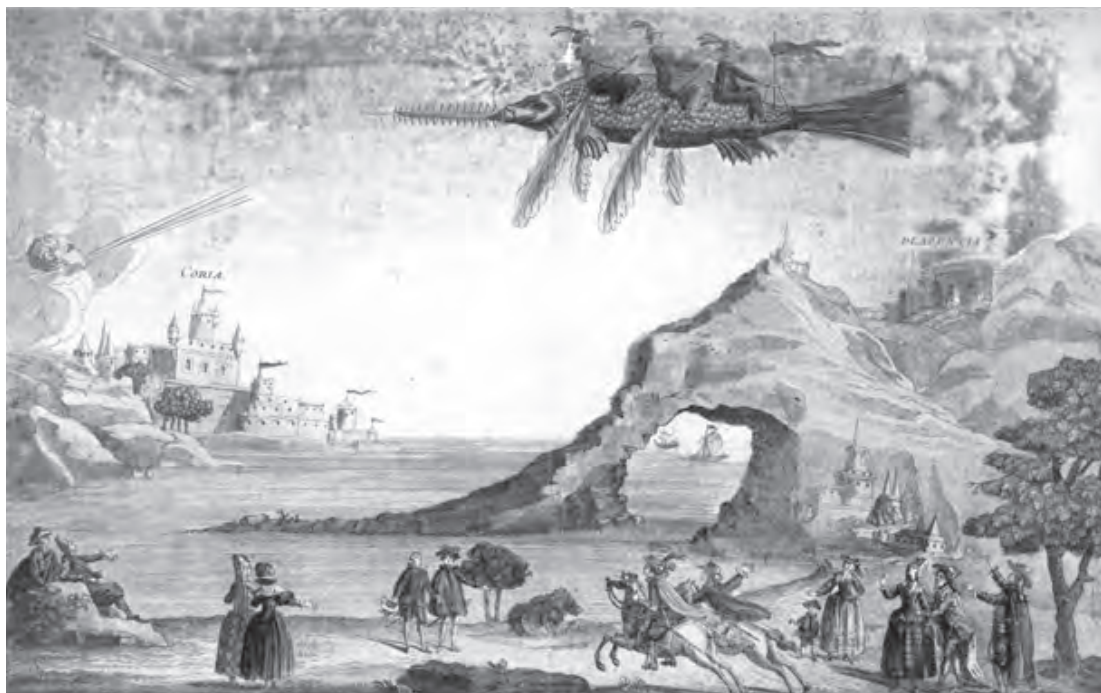
planerade ett rotormaskineri samt fästänordningar med vilka vingar av fladdermustyp skulle fästas vid människokroppen.²³ Även om dessa beskrivningar av Hooke planer inte går ett i ett med Swedenborgs flygmaskin måste man fråga sig i hur hög grad Swedenborgs maskin var en unik och originell skapelse. Föreställer Swedenborgs skiss av en flygmaskin i *Descriptio* med en fjäderanordning egentligen någon av Hooke skisser? Om Swedenborgs idéer kan härledas från Hooke borde man utgående från den svenske uppfinnarens uppfinning kunna säga något om Hooke försvunna planer och skisser. Åtminstone kan vi utgå från att Swedenborg kombinerade det han hade sett och lärt hos andra. Några copyright-regler fanns inte ännu, och det var närmast normal praxis att kopiera och vidareutveckla andras uppfinningar. På många sätt kan man säga att detta är essensen i hur innovationer kommer till än i dag.

En udda produkt i den teknologiska evolutionen

Enligt den brittiske ekonomen W. Brian Arthur (f. 1946) utvecklas teknologin genom *kombinatorisk evolution*, genom att komponenter som verkar främmande för varandra kombineras på ett överraskande och oväntat sätt. Ny teknologi skapas genom att existerande tekniska lösningar och uppfinningar kombineras.²⁴ Innovationer föds i mötet mellan olika vetenskaper, och tvärvetenskaplighet leder ofta till vetenskapliga genombrott. Vetenskapen och teknologin var på 1700-talet till sin utgångspunkt ”tvärvetenskapliga” eftersom gränserna mellan vetenskapens olika discipliner som vi känner dem i dag inte var färdigt etablerade, utan höll på att utvecklas. 1600-talets stora upptäckter inom astronomin hade skapat den viktigaste gränsen. Swedenborgs flygmaskin kan ses som en sådan kombinatorisk innovation som hade tillkommit som ett resultat av uppfinningar inom flera olika områden. Två helt olika och av varandra oberoende uppfinningar var i nyckelställning: fjäderkonstruktionen och mikroskopet. Det var också gammal och ny teknologi som låg som grund för flygmaskinen, och kanske kan man säga att det handlade om mötet mellan europeisk och ett slags nordisk teknologi. För sin flygmaskin kunde Swedenborg nyttja tek-

23. Hart, *The Prehistory of Flight*, s. 128.

24. W. Brian Adam, *Teknologian luonne. Mitä se on ja millainen on sen evoluutio* (Helsinki 2010), s. 23–28.

Flygande fisk (Poisson aérostatique, 1784). Komiska bilder av detta slag blev vanliga särskilt i Frankrike i slutet av 1700-talet. I beskrivningen av flygande föremål eller människor använde man samma begrepp som när man beskrev rörelse i vatten. Man hade inte skapat en terminologi eller bildvärld som särskilde människans rörelse i luften som en egen kategori. Bild: Poisson aérostatique enlevé à Plazentia ville d'Espagne, dirigé par Dom Joseph Patinho, jusqu'à la ville de Coria... (1784). Bibliothèque nationale de France, Paris.

nik som användes i konstruktionen av väderkvarnar och sådan som hade utvecklats i bygget av segelfartyg.

Flygmaskinens vinge var som en liggande väderkvarnsvinge. Maskinen skulle styras med ett roder, som liknade segelfartygens roder. Det här var tilläggsutrustning, och huruvida rodret var nödvändigt skulle man bara kunna ta reda på genom provflygning. Styrkabinen skulle byggas av inhemsk näver, ett ur aerodynamisk synpunkt utmärkt material som nordiska fågelmän hade använt sig av i alla tider.

Swedenborgs flygande maskin beskrevs som ett fartyg. Flygandet jämfördes ofta med rörelse i vatten. Enligt den aristoteliska naturfilosofin var vatten och luft närliggande element. Man kunde simma, ro och röra sig i skepp både på vatten och i luften. Luftskeppen var således härledda från de fartyg som byggdes för trafik på vatten eftersom teknologin bakom luftfarkoster och vattenfarkoster inte ännu hade skilts åt till två olika teknologiska branscher. Terminologin var också densamma. Den hydroteknologiska terminologin var den som låg närmast till hands då man skulle beskriva flygande. Här kan Swedenborgs flygmaskin ses som ett steg på vägen mot en egen flygteknisk begreppsvärld. Den kallades inte längre för ett skepp eller en drake

som hos multi-ingenjören Titus Livius Buratini (verksam i Padua och Venedig, d. 1681), utan i stället benämndes den maskin. Den var på så sätt den första rationellt planerade flygmaskinen som inte hade getts allegoriska referensramar. Konstruktionen byggde på logiskt uttänkta lösningar, inte på traditionen eller på en direkt imitation av naturen.

”Machine att flyga i wädret ” var en innovation som förblev en idé på papperet, en tänkt uppfinning. Det förstod Swedenborg själv: ”Doch synes wel lettare en sådan machine at tala om än at stellan i wercket och föran i luften; i ty ther fodras större force och mindre tyngd til än then som finnes i en menniskio krop.” Han påstod inte att man på riktigt skulle kunna flyga med den maskin han hade planerat. I framtiden, tänkte Swedenborg, skulle det kunna dyka upp någon som kunde beakta brister som han inte kunde förstå eller förutse, och det skulle bli möjligt att utveckla uppfinningen. ”Om thessa fördelactigheter och requisitia toges i acht; torde kanske med tiden någon wara, som bättre wiste at betiena sig af vårt utkast och anledning, at göra en tilökning sådant at werckstella, thet wi doch lemne therhän.” En sådan fas, när en innovation modifieras, kallar Rogers för *reinvention*. Att det i framtiden skulle vara möjligt att utveckla flygmaskinen till en fungerande maskin motiverade Swedenborg med naturen. Naturen gav många bevis på att det var möjligt att flyga.²⁵

Swedenborg som visuell planerare

Var Swedenborgs flygmaskin trots allt bara en fantasifull *science fiction*-produkt utan förankring i sociala, kulturella eller ekonomiska ramar? Kan den över huvud taget kallas en innovation? Fantasiskapelser föds inte ur intet, utan tillkommer under intryck från den omgivande världen, och Swedenborgs maskin var starkt knuten till sin omvärld. Sociokulturellt stod flygmaskinen nära Royal Society i London, och den hade starka kopplingar till den experimentella vetenskap som utövades i det engelska sällskapetets krets. Flygmaskinsuppfinningen tangerade aktuell forskning om mikroskop och fjäderkonstruktioner, och den var starkt knuten till *flying machine*-tematiken som var aktuell också bland andra forskare i Swedenborgs omvärld. Forskningen i allmänhet skedde inom en rätt så begränsad och given vetenskaplig diskurs, vilket stö-

25. Sven Rosén (red.), *Machine att flyga i Wädret. Enligt utkast av Emanuel Swedenborg* (Stockholm 1960).

der bilden av en socialt och tankemässigt sammanhållen forskarkrets. I ekonomiskt hänseende var Swedenborgs vetenskapliga verksamhet knuten till den rådande svenska innovations- och privilegiepolitiken, och till ett allmänt intresse för vetenskapliga rön under detta nyttans tidevarv, även om flygmaskinen som experimentell innovation i Sverige (men inte i England) var en kuriositet, ett teknologiskt avvikande fenomen. Flygmaskinen var trots det en potentiell innovation.

Enligt den amerikanske teknikhistorikern Eugene S. Ferguson ska också planering (*design*) räknas som invention.²⁶ Som ett barn av sin tid var Swedenborg verbal och visuell i sin planering och utformning av tekniska lösningar, men däremot byggde han inte sitt tänkande på uträkningar. Han planerade visuellt och använde det som Ferguson kallade ett inre öga, *the mind's eye*. Bilder blev under 1700-talet allt mer dominerande i den litteratur som presenterade teknologi och hantverk. Diderots och d'Alemberts *Encyclopedie* var ett slags kulmination av denna trend. Swedenborgs *Descriptio* innehåller förutom text också tre bilder. Den enda sifferuppgiften som ingår gäller vingens ytstorlek. Texten illustrerades med en detaljteckning av fjäderkonstruktionen som var en mycket viktig del av uppfinningen. Bilden var så detaljerad och noggrann att det redan på 1700-talet skulle ha varit möjligt att bygga en exakt modell av konstruktionen i skalan 1:1. På 1900-talet har det byggts flera modeller som inte skiljer sig nämnvärt från varandra. De instruktioner som Emanuel Swedenborg gjorde för 300 år sedan är alltså tillräckligt tydliga och goda för att man ska kunna följa dem. Vid Tekniska museet i Stockholm har man byggt miniatyrmodeller av Swedenborgs flygmaskin.²⁷ Också på andra håll i världen, bl.a. i USA, har man med framgång gjort liknande försök, och man kan på internet finna instruktioner för hur man själv kan göra en miniatyrmodell av papper. Swedenborgs flygmaskin är alltså fortfarande inspirerande till sin teknik och design.

Swedenborg beskrev också hur maskinen skulle fungera. Han måste ha sett för sitt inre hur flygmaskinen tog sig fram och flög i luften med hjälp av sina luftåror. Att Swedenborg planerade en tyngd i maskinens nedre del talar också för att han har visualiserat sin uppfinning flygan-

26. Eugene S. Ferguson, *Engineering and the Mind's Eye* (Cambridge, Massachusetts 1992), s. 12.

27. Alexandra Selinova, 'Emanuel Swedenborg' (bild), Tekniska museet, <http://www.tekniskamuseet.se/1/2022.html> (5.6.2014).

Miniatyrmodell av Swedenborgs flygmaskin. Den påminde om en fyrbent insekt och hade mycket gemensamt med grundprinciperna för de moderna flygplanen. Bild: Tekniska Museet, Stockholm.

de i luften. Han har tänkt ut en pendylartad stång med en tyngd som fungerar som stabiliseringsanordning. Den skulle justeras i enlighet med maskinens tyngdpunkt och fungera som ett slags aerodynamisk köl. Swedenborg beaktade på ett banbrytande sätt flygandets balansfrågor. Han var den första som beaktade det faktum att man måste hålla den flygande konstruktionen i balans i luften, och att detta krävde särskilda åtgärder. Han förstod att flygande var tredimensionellt och att flygmaskinens rörelse i luften skilde sig från hur man rörde sig och styrde farkoster på land eller till sjöss.²⁸

Flygplanets och flygvapnets militära potential

Swedenborg var också en innovativ vapenplanerare. Det finns skäl att anta att han också insåg den militära potential som låg i hans flygmaskin. Han skissade på sin maskin mitt under stora nordiska kriget då Sverige var omringat av fiendemakter. Kanske är det inte helt ointressant att Swedenborg jämförde sin flygmaskin med rovfåglar som gled

28. Dagens flygplan är planerade så att de återgår i balans då man släpper styranordningen. De har en inbyggd stabiliseringsanordning (*inherent stability*). Jaktplan och plan för konstflygning saknar denna funktion, eller har den i mycket lägre grad. I jämförelse kan man konstatera att en cykel helt saknar en sådan stabiliserande funktion i konstruktionen, cyklisten måste lära sig att själv hålla balansen. Det var först bröderna von Wright som märkte att ett flygplan måste styras tredimensionellt, och inte som t.ex. en båt.

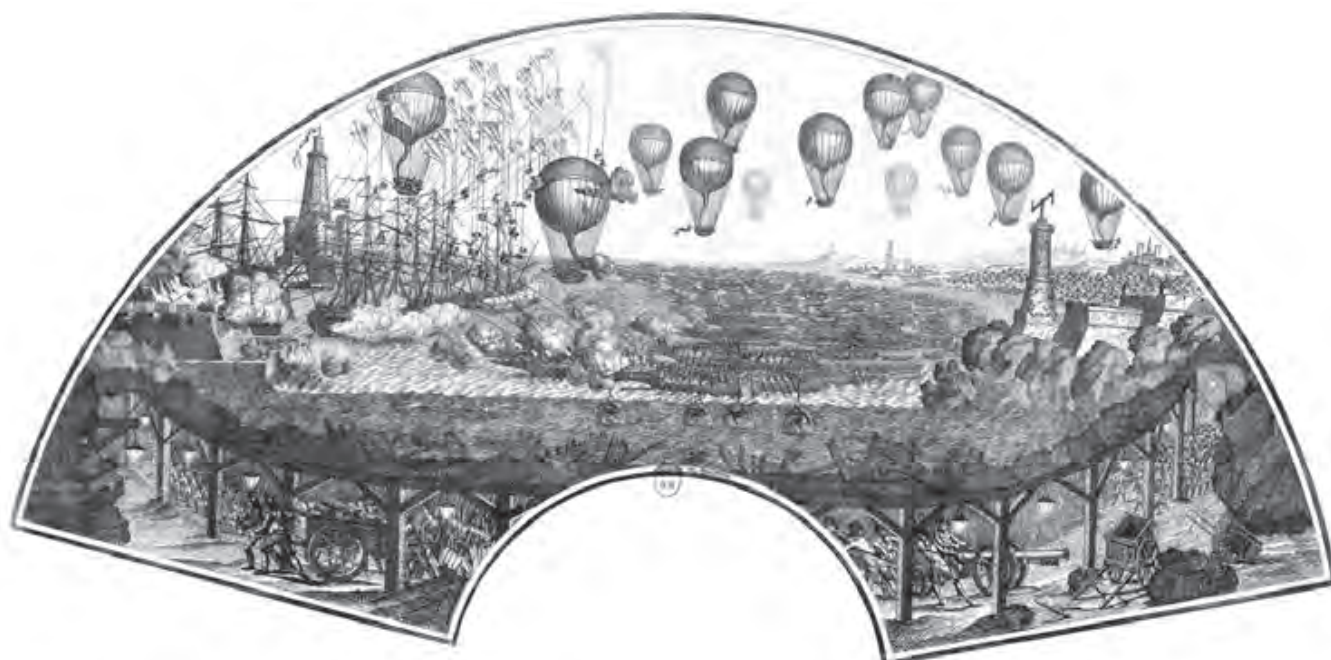
över himlen.²⁹ Men var han rädd för en militär användning av uppfinningen? Skulle ett flygvapen föra krigföringen till en ny, destruktiv nivå? Eftersom det saknas källor går det inte att besvara dessa frågor, men om man ser till flygandets allmänna idéhistoriska kontext är det inte omöjligt att den militära aspekten också har funnits i Swedenborgs medvetande. De som under olika tider har planerat och konstruerat flygmaskiner har varit medvetna om uppfinningens militära potential, och har fruktat dessa konsekvenser. När Leonardo da Vinci (1452–1519) var militäringenjör för den mäktiga familjen Sforza var han rädd att hans uppfinningar skulle komma till allmän kännedom och hamna i fel händer. Den italienske jesuiten och ingenjören Francesco Lana de Terzi (1631–1687) planerade 1670 en allegorisk och fantasifull men innovativ flygmaskin som fick kraft att lyfta av tunna och tomma klot av koppar. Han beskrev faran med missbruk av flygmaskiner så här:

Var är den person som inte förstår att ingen stad längre är säker när luftfarkosterna anfaller, då de överraskande dyker upp över torg och gator, och utan att riskera sin egen säkerhet faller järntyngder, eldklot och bomber som förstör fästningar och städer.³⁰

Lana de Terzi fruktade Guds straff för den som byggde en sådan flygande maskin. Om man tog i bruk flygande maskiner skulle det leda till luftkrigföring och terrorbombning. På 1700-talet funderade man ännu mer på möjligheterna att ta luftvapen i bruk. I slutet av seklet gav varmluftballongfärder mera verklighetsgrund åt sådana spekulationer. Vid sidan av den rena underhållningen och den teatrala spektakelnsidan av varmluftballongerna uppfattade man också militär användning som ett potentiellt tillämpningsområde. Det var under samma sekel som observation och rekognoscering blev en viktig form av kartografisk praktik, något som spridde sig också till Sverige. Genast efter bröderna Montgolfiers första uppvisningar av varmluftballongen 1783 kunde man inse ballongflygningarnas betydelse för underrättelse-

29. Att Swedenborg beaktade flygmaskinens militära potential stöds också av att han då han diskuterade ubåten också nämnde dess potential i sjökrigföring (*navis cujusdam Structuram quae sub mari possit quosque velis cum homine suo ire, et multa inferre mala inimicorum classibus*). Dessutom är det känt att Swedenborg planerade virtuella förintelsevapen, t.ex. ett (pneumatiskt) maskingevär som fungerade med luft (*machina sclopetaria ope aeris*). Swedenborg, *Epistola*, Swedenborg till Ericum Benzeliium, s. 225; *Daedalus Hyperboreus* 1716, s. 50.

30. F. Lana de Terzi, *Prodomo, ovvero saggio de alcune invenzione nuove* (Brescia 1670).

Landning i England (la descente en Angleterre, början av 1800-talet). Tanken på ett luftkrig skrämde en del, men fascinerade andra. En optisk spaningsapparat (sin tids View-Master) visar ett imaginärt anfall mot England. Anfallet skedde under jorden, på havet och i luften. Bild: Bibliothèque nationale de France, Paris.

tjänsten. Varmluftballongen noterades med intresse vid svenska hovet. I det militära tänkandet började den omvälvande tanken på luft-herravälde ta form. Nya maskiner för flygande skulle göra det möjligt att dominera luftrummet, vilket man började spekulera om (*L'art de la guerre changée par l'usage de machines aérostatiques*).³¹

31. Richard P. Hallion, *Taking Flight: Investigating the Aerial Age from Antiquity through the First World War* (Oxford 2003), s. 61–62. Se även Hedvig Elisabeth Charlottas *Dagbok II 1783–1788*, övers. och utg. Carl Carlson Bonde (Stockholm 1903), 'Bref för december månad från Stockholm 1783', s. 41. Hertiginnan, senare drottning Charlotta, kände till teknikens och aerodynamikens senaste innovationer. I december 1783 skrev hon: "De ögonblick, som krigsfunderingarna lämna öfriga, ägnas uppmärksamheten åt den märkliga uppfinningen af luftballonger, hvaraf två olika slag äro konstruerade i Frankrike och som där hafva väckt stort uppseende. Det är ännu för tidigt att bedöma, huruvida denna uppfinning kan blifva till någon nytta, men det lär mycket arbetas på dess utveckling och förbättring. Vi tyckas verkligen lefva i uppfinningarnas tidevarf, ty en person påstås äfven hafva uppfunnit ett sätt att kunna gå på vattnet; detta senare har jag likväl icke sett, men vad luftballongerna beträffar, så har jag till och med själf släppt upp en sådan från mitt fönster." Luftballonger användes också som programpunkt vid kungliga fester. Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och riksspränning 1560–1812. Finland svenska historia 2*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 702:2 (Helsingfors 2009), s. 164. Gustav III såg varmluftballonguppvisningar under sin resa i Italien och Frankrike. Den 1 maj 1784 gjordes en uppvisning i Parma, och den 23 juni 1784 deltog kungen själf i en varmluftballongfärd över Paris. Den 15 juli 1784 såg det kungliga sällskapet hertigen av Chartres göra en ballongfärd. *Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfelts resedagbok 1783–1784*, utg. Rainer Knapas (Stockholm 1997), s. 159, 182, 192.

Rädslan för att en flygmaskin skulle kunna tas i militärt bruk kan ha varit en faktor som påverkade hur Swedenborgs uppfinning togs emot. Vilken spridning den fick påverkades ändå mest av varifrån, vart och till vilka omständigheter innovationen spreds. För att förklara en innovations uppkomst, spridning och ibruktagande har jag skapat ett nytt begrepp, ”kulturell tidszon”.

Diffusion genom en ”kulturell tidszon”

Swedenborgs flygmaskin var en tidigmodern innovation, en teknologisk nyhet, som bestod av två delar: mjuk (*software*) och hård (*hardware*) teknologi. Christoffer Polhems teoretiska skrift om aerodynamik, *Om wädrets Resistence mot fallande tyngder och Areer*, är äldre än Swedenborgs ”Utkast” i tidningen *Daedalus Hyperboreus*. Det här – Polhems teoretiska underlag – var maskinens *software*, dess teoretiska grund som var nödvändig för att förstå hur den fungerade. Swedenborgs artikel i *Daedalus* samt verket *Descriptio machinae volatilis et Daedalea* från 1714 är enligt min tolkning innovationens *hardware*-del, även om de inte direkt representerar hård teknologi i egentlig mening, som begreppet uppfattas i dag. De innehöll ändå *virtuell hardware*, en detaljerad ritning över maskinens struktur, instruktioner för hur man bygger och använder den samt idéer för hur man kan vidareutveckla den. Man kan säga att Swedenborgs flygmaskin flög virtuellt, ”med förståndets vingar”, som Swedenborg själv skrev.³² I den ”manual” som Swedenborg skrev påpekade han också att det fanns risk för brutna armar eller ben om man försökte bygga och senare flyga med hans maskin. Verklig *hardware* hade det skapats om någon verkligen hade byggt en maskin utgående från ritningarna, men det skedde inte under Swedenborgs egen tid, utan först på 1900-talet i form av flera miniatyrmodeller.

Experimentella flygmaskiner ingick som en central del i 1600- och 1700-talets vetenskap. I Storbritannien frodades det fria ordet och den experimentella vetenskapen, och det fanns inga hinder i vägen för att kunskap om en innovation som flygmaskinen skulle spridas till en bredare lärd allmänhet. En konstig experimentell maskin, och olika slag av experimenterande överlag, var helt i linje med de rådande normerna i det brittiska samhället. ”Kreativ galenskap” och experimentlust var vetenskapsvärldens dygder. Allt var möjligt och även ”provflygningar”

32. Emanuel Swedenborg, *Daedalus Hyperboreus* (IV), s. 80.

omtalades. Också *fantastisk* teknologi uppskattades. I Royal Societys lärda kretsar kunde man läsa tekniska ritningar, och innovationerna uppfattades inte som svåra att förstå, vilket underlättade populariseringen av tekniska innovationer.

Innovationer måste inte på 1700-talet fungera ”på riktigt” för att uppfattas som riktiga uppfinningar. Många innovationer var rent ”virtuella”, sin egen tids *science fiction*. I en diskussion om förhållandet mellan vetenskap och sanning har Steven Shapin konstaterat att ett experiment kunde verifieras och göras om skriftligen, genom virtuellt vittnesmål (*virtual witnessing*), d.v.s. genom att man skapade en virtuell föreställning av experimentet i läsarens sinne. På det sättet växte vittnenas antal på ett avgörande sätt i jämförelse med om man hade gjort experimentet inför fysiskt närvarande vetenskapsmän och vittnen. Shapin skriver:

The technology of virtual witnessing involves the production in a reader's mind of such an image of an experimental scene as obviates the necessity for either its direct witness or its replication. Through virtual witnessing the multiplication of witnesses could be in principle unlimited. It was therefore the most powerful technology for constituting matter of fact.³³

Jag anser att det är möjligt att tillämpa denna tanke också på Swedenborgs flygmaskin, även om den inte var ett experiment. Man kan utveckla Shapins tanke genom att hävda att också ickefungerande virtuellt bevisade maskiners trovärdighet och innovationsgrad kunde värderas och mätas. I Sverige gavs på motsvarande sätt virtuellt och immateriellt prov på nyheter bl.a. inom stadsplanering. Bara en del av de utopiska projekten genomfördes helt eller delvis. Som exempel kan nämnas Augustin Ehrensvärds klassicistiska stadsplan över Lovisa från 1747. För en ingenjör på 1700-talet var det – till en viss gräns – en merit att visa upp sin förmåga och kreativitet, oberoende av om planerna förverkligades, eller om de kunde förverkligas.³⁴

33. Steven Shapin, 'Pump and circumstance: Robert Boyle's literary technology', *Social Studies of Science*. Vol. 14, No. 4, Nov. 1984, s. 490–492; Steven Shapin & Simon Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton 1985), s. 60–65; Steven Shapin, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England* (Chicago & London 1994), passim.

34. Se Dunér, *Världsmaskinen*, s. 240; Henrik Lilius, 'Kaupunkirakentaminen', Päiviö Tommila (päätoim.), *Suomen kaupunkilaitoksen historia. Keskiajalta 1870-luvulle* (Vantaa 1981), s. 331–332.

Om man vill betrakta Swedenborgs flygmaskin ur ett diffusionsperspektiv handlar det om en spridning av den flygande maskinen (*flying machine*) från England till Sverige (*Machine att flyga i wädret*). Under sin resa från England till Sverige överbryggade maskinen en betydlig *kulturell tidszon*. I England var nämligen vetenskapssamfundet vad gäller teknikens och vetenskapens utveckling betydligt mycket längre hunnet än i Sverige, kanske några decennier. Gapet blir ännu större om man jämför den engelska experimentella vetenskapsvärlden med situationen vid akademien i Åbo. Där var man i vissa fall t.o.m. hundra år efter övriga Europa. Akademien i Åbo stod fullständigt utanför den diffusionsprocess som beskrevs ovan. Man sysslade inte alls med experimentell vetenskap, för att inte tala om att man skulle ha intresserat sig för så kuriösa projekt som flygmaskiner.

En onödig innovation?

Följande skede i diffusionsprocessen skedde i Sverige då kunskap om Swedenborgs flygmaskin spreds särskilt bland medlemmarna i det vetenskapliga samfundet Collegium Curiosum i Uppsala. Det här var ett sällskap som hade grundats 1710 under inflytande av Royal Society i London. Även det var ett resultat av innovationsspridning, uppkomsten av ett vetenskapligt sällskap som upprätthöll kontakt med ett annat sällskap brevledes var en nyhet i sin tids Sverige. Liknande sällskap grundades i Europa under denna tid, och de bildade nätverk som upprätthölls särskilt genom vetenskaplig korrespondens.³⁵ *Daedalus Hyperboreus* var *Collegium Curiosums* nationella språkrör och forum för spridning av vetenskapliga rön på svenska. Om man tänker sig att Swedenborgs flygmaskin blev bekant enbart för läsare av *Daedalus Hyperboreus* måste man räkna med ett nätverk av ungefär 400–500 personer.³⁶ Av dessa läsare var det ändå bara en – Christoffer Polhem – som kommenterade maskinen.³⁷ Det här vittnar på sitt eget sätt om hur tunn den svenska teknologiska kulturen var vid denna tid.

Genom att tillämpa Everett M. Rogers begreppsapparat kan vi betrakta receptionen av Swedenborgs flygmaskin på följande sätt:

35. Päivi Maria Pihlaja, *Tiedettä Pohjantähden alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen suhteet Ranskaan 1700-luvulla*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 181 (Helsinki 2009), s. 13.

36. Söderberg, *Swedenborgs 1714 airplane*, s. 21. *Daedalus* första nummer gavs ut i 550 exemplar.

37. *Daedalus Hyperboreus* (IV), s. 82.

Faktorer som påverkade receptionen av Swedenborgs flygmaskin i Sverige
(tabellen följer Rogers indelning)

	stark	svag	ingen påverkan
Relativ fördel i jämförelse med tidigare innovationer			x
Förenlighet med rådande normer		x	
Svårbegriplighet	x		
Möjlighet att testa innovationen			x
Klarhet		x	

Tabellen visar hur man i Sverige förhöll sig till Swedenborgs flygmaskin som han presenterade i *Descriptio* och i "Utkast" i *Daedalus Hyperboreus*. Det är möjligt att utläsa varför flygmaskinen som idé och innovation spreds med Swedenborg från England till Sverige, men inte lyckades nå en större mottagarkrets än *Daedalus* läsare. Det uppstod eller skapades inte någon uppståndelse kring den banbrytande maskinen. Dess innovativitet förstods bara av Swedenborg, som hade upplevt en avantgarde-teknologisk väckelse. Han hade satt sig in i flygmaskinuppfinnningarnas historia och kunde se på vilket sätt hans egen maskin var bättre eller fiffigare konstruerad. Närmast var det ornithoptern som imiterade fågelns vingar och Lans de Terz' kopparklotluftskepp som han kunde göra jämförelser med. Swedenborgs maskin var betydligt mer rationell till sin uppbyggnad än dessa.

I Sverige kom diffusionsprocessen bara att omfatta de två första faserna: 1) kunskap, *knowledge* och 2) övertalning, *persuasion*. De som läste *Daedalus Hyperboreus* kände sannolikt inte alls till den tidigare litteraturen om flygande eller flygmaskiner och kunde således inte förstå den relativa fördel och innovativitet som präglade Swedenborgs flygmaskin. I Sverige fanns inga äldre flygmaskiner eller planer att jämföra med. Man kände till åtminstone Johann Alfons Borellis (*De motu Animalium*) och Athanasius Kirchers (*Mundus Subterraneus*) verk och de få hänvisningar som i dem gjordes till flygapparater, men dessa uppmuntrade inte till några riktiga flygexperiment, tvärtom. Enligt Borellis anatomisk-matematiska analys var det omöjligt för människan att flyga med egna krafter.³⁸

38. Hallion, *Taking Flight*, s. 28; Johann (Giovanni) Alfons Borelli, *Die Bewegung der Tiere* (Leipzig 1927). Athanasius Kircher, Athanasii Kircher E Soc. Jesu, *Mundus Subterraneus, In XII Libros digestus*; [...] Amstelodami 1660, s. 91, 479. (På dessa sidor beskrivs pappersdrakar som hade getts formen av "riktiga" drakar.)

Swedenborg hade i sin konstruktion tagit intryck av insekterna vars anatomi man inte alls kände till i Sverige vid denna tid. Hooks *Micrografia* hade inte ännu spridits till det svenska riket. Det här gjorde också att förståelsen för Swedenborgs maskin och hur den fungerade var svag. Däremot kan det faktum att artiklarna i *Daedalus* publicerades på svenska i viss mån ha ökat innovationens begriplighet. Det räckte ändå inte för att skapa tillräckligt stor förståelse för nyheten. I Swedenborgs ”Utkast” ingick inte någon bild som hade underlättat förståelsen. Hur många som kände till *Descriptio* går inte att uppskatta, inte heller hur många Swedenborg själv talade om sin uppfinning med. Det var bara i *Descriptio* som det gavs en illustration av den tänkta flygmaskinen. Man kan anta att *Descriptio* kom i biskopen, professorn och bibliotekarien i Uppsala Benzelius den yngres händer, och genom honom också till hans lärda krets.

Swedenborgs flygmaskin som idé och innovation sammanföll inte heller alls med de rådande normerna i sin tids Sverige. Kanske var det därför som Swedenborg gav ut sitt ”Utkast” under pseudonymen N.N. Flygmaskinens potentiella militära användningsområde som diskuterades ovan kan också ha inverkat negativt på synen på innovationen. Man kan också fråga sig om den mytologiska uppfinnaren Daidalos och hans son Ikaros fortfarande i det tidiga 1700-talets Sverige var ett verksamt hot som verkade avskräckande på alla projekt med flygande människor. Trots att vetenskapen i Sverige till en viss del hade nåtts av intryck från experimentella undersökningar var Bibeln och Aristoteles fortfarande starka auktoriteter som i hög grad formade det vetenskapliga tänkandets gränser. Enligt Bibeln var människans plats på *jordens yta*. I Sverige flög bara änglar på altartavlorna och häxor i berättelserna på tingen. En vanlig dödlig människa flög inte.³⁹ Väckte Swedenborgs flygmaskin rädsla? Det har sagts att den mekaniska klockan – som hade vissa likheter med Swdenborgs flygmaskin (fjädern och pendylen/kölen) – med sin blotta existens kunde väcka *existentiell fruktan* mot den mekaniska maskinen i sig. Klockan fungerade mekaniskt, utan synbar inverkan av människan, och som Hannu Salmi har kon-

39. Luften var enligt antikens naturfilosofi ett av de fyra elementen som den sublunära världen (världen under månen) bestod av. Aristoteles naturfilosofi lärde att ett tungt objekt hade egenskapen att vara på jordens yta. Endast en tvingande kraft kunde för en stund frigöra massorna från denna dragningskraft.

staterat: klockan visade bara tiden och verkade inte tjäna någon verklig samhällseligt relevant uppgift.⁴⁰

Flygmaskinen fungerade ändå inte enbart med hjälp av fjäderkonstruktionen. Den behövde också en människa som använde luftfårorna för att komma framåt. Sätillvida var flygmaskinen och dess sätt att fungera lättare att förstå och omfatta än den helt mekaniska klockan. Den påminde på sätt och vis mer om kyrkklockorna som inte klämtade om ingen människa använde sin kraft för att få dem att ljuda.

Slutligen fanns det inga möjligheter att testa flygmaskinens funktioner. Som innovation kom flygmaskinen under 1700-talet aldrig vidare från papperet och tanken. Det gjordes inga miniatyrmodeller som man kunde ha testat. Överhuvudtaget var det för samtiden svårt att förstå och begripa konstruktionen, även om Swedenborg gjorde sitt bästa för att beskriva den med hjälp av metaforer (fåglar, rodd) som *Daedalus* läsare kunde förstå. Polhems nydanande skrift om aerodynamik som föregick Swedenborgs innovation gav också vissa förutsättningar för omgivningen att förstå Swedenborgs konstruktion.

Diffusionens roller

Det är intressant att betrakta Swedenborgs flygmaskin och diffusionen eller spridningen av innovationer på 1700-talet med hjälp av Rogers modell och begreppsapparat. En viktig förändringsagent (*change agent*) utanför Sverige var den krets av experimentella vetenskapsmän som fanns kring Royal Society, och bland dessa särskilt Robert Hooke. Han var en tydlig europeisk innovatör och förändringsagent vars idéer spreds till Sverige genom Swedenborg. De centrala impulserna till Swedenborgs flyginnovation kom från Hooke. Swedenborg å sin sida kan, med Rogers terminologi, beskrivas som den mottagande *gruppens mest innovativa person*, en *innovatör*. Swedenborg var en kosmopolit och en nyskapande och nyfiken vetenskapsman som vågade föra fram också fantastiska, fantasifulla innovationer som inte verkade ha förankring i det som var möjligt i hans samtid. Detta kan man inte säga om Christoffer Polhem (1661–1751), Nordens Arkimedes, som jag vill beskriva som *opinionsbildaren* eller *opinionsledaren* i Sverige i denna diffusionsprocess. Polhem var den stora auktoriteten på teknologins

40. Hannu Salmi, "Atomipommilla kuuhun!". *Tekniikan mentaalihistoriaa* (Helsinki 1996), s. 39–40.

område i det tidiga 1700-talets Sverige. Han var ingen teoretiker, utan en självlärd praktisk innovatör och entreprenör. Enligt Polhem var det ”practiquen, som lärer oss hvad Theorie vi behöfve”. Polhem själv skapade, kopierade och utvecklade praktiska och fungerande innovationer. Han grubblade inte över flygande maskiner, ubåtar eller andra dylika fantasiskapelser. Också Polhem hade gjort resor i utlandet, men under sina resor hade han inte uppsökt lärda vetenskapsmän på samma sätt som Swedenborg som uttryckligen sökte sig till kretsen kring Royal Society, och som faktiskt t.o.m. blev brittisk undersåte.⁴¹ Swedenborg kunde också latin. Polhems centrala ställning uttryckligen i det nationella sammanhanget betonas av att han kom att främja svenska språkets ställning som vetenskapens språk och utgivningsspråk. Han torde inte ha kunnat engelska i någon större utsträckning, och det var först som gammal som han med stor ansträngning lyckades lära sig latin.⁴² Polhem försvarade vetenskapen i Norden, och betonade att hjärnan faktiskt fungerade och innovationer kunde skapas i kyla. Enligt den rådande klimatläran var det nämligen ifrågasatt om folken i norr var kapabla till kreativitet och innovationer.

Rogers kategoriseringar gällande Polhem kan nyanseras något. Jag anser att man kan urskilja två olika kategorier av opinionsbildare: 1) opinionsbildare på riksnivån (Polhem) och 2) opinionsbildare inom olika grupper och kretsar som arbetade med teknik och vetenskap (t.ex. universitetsprofessorer, fortifikationsofficerare, kyrkans män med intresse för teknik). För att diffusionen skulle vara effektiv måste den som var en opinionsbildare på riksnivån, som var ett slags portvakt, förhålla sig positivt till innovationen. Då kunde innovationen spridas vidare till olika opinionsbildare inom vetenskapssamfundet och den vägen vidare ut i samhället och t.o.m. utanför det. Det handlade om en spridning som rörde sig utåt och nedåt i hierarkierna. Swedenborgs flygmaskin som innovation fick aldrig denna spridning. Polhems sakliga men oengagerade förhållningssätt gjorde att flygmaskinsidén aldrig spreds vidare. Polhem ansåg att det för människor var lika svårt att flyga som det var att göra guld eller att skapa en *perpetuum mobile*, d.v.s. omöjligt.

41. Sven Rydberg, *Svenska studieresor till England under frihetstiden* (Uppsala 1951), s. 147.

42. Bengt Hildebrand, *Kungl. Svenska vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation*, utgiven av Kungl. Vetenskapsakademien (Stockholm 1939), s. 82–84.

Ingenjören Mårten Triewald (1691–1747) efterträdde Polhem i dennes roll som portvakt och opinionsledare. Också Triewald var en pragmatiskt orienterad ingenjör. Inte heller han kom att lyfta fram eller sprida kunskap om Swedenborgs flygmaskin. Under åren 1728–1729 höll Triewald en vetenskapshistoriskt betydelsefull serie föreläsningar på Riddarhuset i Stockholm som presenterade världens hundra mest betydande uppfinningar. I denna ”top 100” ingick ändå inte flygmaskinen eller något annat som hade med flygandets aerodynamik att göra. Däremot talade han på en mera praktisk nivå om seglens och väderkvarnarnas aerodynamik.⁴³ Inget av de senare svenska vetenskapssällskapen behandlade heller under 1700-talet Swedenborgs eller någon annans flygmaskiner eller flyganordningar.

Sammanfattning

Som innovation var Swedenborgs ”Machine att flyga i wädret” en perfekt *inventio ex nihilo*, en maskin som inte hade någon förebild och som inte heller medförde någon förbättring av existerande teknologi. Det handlade om en potentiell innovation som i 1720-talets Sverige inte kunde förverkligas ens som en mental representation. Den var onyttig. I Sverige hade strävan efter nytta förvandlats till en kult kring nyttan, och det mentala klimatet understödde inte rent experimentella, ”onyttiga” uppfinningar som verkade sakna tillämpningspotential. Det centrala var egentligen inte att innovationen var virtuell och inte fungerade i verkligheten, utan att planen i sig betraktades som onödig, utan nytta. För jämförelsens skull kan man påminna om en annan innovation som Swedenborg tog med sig från England, nämligen mikroskopet. Denna innovation, som också tillämpades och beskrevs av Hooke, fick genast ett positivt mottagande i de svenska vetenskapskretsarna. Dess nytta och användningsområde kunde man förstå direkt.

Swedenborgs *Descriptio* låg i Linköpings stifts- och landsarkiv i över 150 år. Den fick ett liknande öde som Leonardo da Vincis anteckningar. År 1867–1868 hittade professor Rudolf Tafel Swedenborgs manuskript i biblioteket i Linköping.⁴⁴ Det var först genom detta manuskript som

43. Mårten Triewald, *År 1728 och 1729 håldne Föreläsningar, På Riddarhuset i Stockholm Öfwer Nya naturkunnigheten, hwarutinnan densamma Genom Rön och Försök Är worden förklarad och stadfästad Til Allmänna tjenst utgifne. Första Delen. Andra gången uplagd* (Stockholm 1735).

44. Söderberg, *Swedenborg's 1714 Airplane*, s. 15.

man kunde bilda sig en fullständig uppfattning om Swedenborgs maskin och uppfinningen blev känd världen över.

Alla innovationer har sin tid. Omvälvande uppfinningar kommer till allmän kännedom först när det finns en beställning på dem. Swedenborgs flygmaskin spreds till ett allmännare medvetande först i början av 1900-talet när flygmaskinsutvecklingen befann sig i ett intensivt genombrottsskede.⁴⁵ Först då fanns det ett kulturellt och intellektuellt sammanhang som kunde ta till sig och förstå hur nydanande och intressant denna 1700-talsflygmaskin var, hur den var tänkt att fungera och vilken nytta man kunde ha av den. ”Machine att flyga i wädret” var två hundra år före sin tid.

45. Hallion, *Taking Flight*, s. 178–192.

Om tillkomsten och användningen av en fornlämningsplats

Arkeologibruk kring Kökars franciskankonvent¹

I mitten av 1800-talet återupptäcktes resterna av det gamla franciskankonventet på Kökar intill kyrkan på Hamnö (Bild 1) i samband med en av de första arkeologiska utgrävningarna som gjordes i Finland. Franciskanorden var en religiös reformrörelse som grundades i början av 1200-talet av den italienske predikanten Franciskus av Assisi (ca 1182–1226). Gråbröderna, som de kallades, strävade efter att leva i Jesu efterföljd och att verka i enlighet med apostoliska ideal. Rörelsen spred sig över kontinenten, och under 1300-talet fanns orden representerad på en mängd olika platser, däribland på Hamnö i ögruppen Kökar i den åländska skärgården, där den sedermera etablerade ett konvent. Exakt när konventet grundades är okänt. Källäget är bristfälligt, och endast fem kända skriftliga källor nämner personer som varit knutna till konventet. Vi har inte heller någon djupare kunskap om varför franciskanerna valde att slå sig ned på just denna plats. Möjligen hade det att göra med att farlederna var goda och att Mörskärsfisket var omfattande, något som periodvis lockade många att bosätta sig där.² Målsättningen att vistas och predika bland människorna kunde på det viset uppfyllas.³ Konventet blev emellertid kortvarigt. Det drogs in av

1. Arbetet med denna artikel har finansierats av Helsingfors universitets fonder (Kansleri-neuvos Kaarlo ja Irma Koskimiehen rahasto) och Niilo Helanderin Säätiö samt Riksbankens jubileumsfond. Temat för artikeln har tidigare presenterats som ett föredrag under konferensen Teknik- och vetenskapshistoriska dagar vid Umeå universitet år 2013.
2. Se t.ex. Kenneth Gustavsson, *Hamnö – en medeltida klostermiljö i ytterskärgården* (Mariehamn 1997); Henrik Roelvink, 'När kom franciskanbröderna till Kökar?', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 97 (2012:2), s. 226–258; Per-Olof Sjöstrand, 'Havets, krigsmännens och brödernas Kökar', opubl. avhandling pro gradu, Historiska institutionen, Åbo Akademi 1994.
3. En annan s.k. tiggården från samma tid var dominikanerna, som även de kom till Åbo stift. I Finland anlades dominikan- och franciskankonvent under medelti-

Bild 1. Ruinerna av franciskankonventet på Kökars Hamnö ligger intill kyrkan, som är uppförd på 1700-talet på den medeltida kyrkans plats. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

Gustav Vasa på 1530-talet och kom efter reformationen successivt att förfalla. Till slut fanns endast ruiner kvar.

Allt sedan 1800-talet har de medeltida lämningarna lockat nya forskare, laddats med värden och fyllt en funktion i olika samhällsliga sammanhang. Det tidiga intresset för lämningarna kan spåras till den europeiska ruinromantiska strömningen, som i viss mån påverkade även finländska forskare och konstnärer. Eftersom klostren i Finland länge hade stått som ruiner, framstod de som märkvärdiga ur ett romantiskt perspektiv.⁴ Under andra hälften av 1800-talet blev lämning-

den i Åbo, Viborg, Raumo och på Kökar. Dessutom grundades ett birgittinkloster i Nådendal. Tuomas Heikkilä & Maiju Lehmijoki-Gardner, *Keskiajan kirkko. Uskonelämän muotoja läntisessä kristikunnassa*, Tietolipas 185 (Helsinki 2004), s. 364–368; Karl Gabriel Leinberg, *De finska klostrens historia*, Skrifter utgifna af Svenska literatursällskapet i Finland XIV (Helsingfors 1890).

4. Ruinromantikens och nationalismens inverkan på de forskare som intresserade sig för medeltiden och exempelvis Nådendals klosterlämningar har tidigare behandlats av Eva Ahl-Waris. Se Eva Ahl-Waris, *Historiebruk kring Nådendal och den kommemorativa anatomin av klostrets minnesplats*, Skrift utgiven av Societas Sanctae Birgittae (Vadstena 2010). Med nationalism avses här en politisk princip, som är ”invented”. Men den borde även ses som ”föreställd” eller ”skapad”. Se Ernst Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1984), s. 1; Benedict Anderson, *Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua* (Tampere 2007), s. 38–41.

arna viktiga i skapandet av en nationell finsk historia och därmed också för det finländska nationsbygget.⁵ Innan den äldre förhistorien hade utforskats, men även senare, betonades just medeltiden som upptakten till Finlands historia.⁶ De religiösa ordnarna har inte minst betraktats som vaggor för lärdom och utbildning. Genom att man har lyft fram deras verksamhet har en lång inhemsk lärdomstradition kunnat artikuleras.

Att ruinerna, som enligt lag definierats som fasta fornlämningar, även haft betydelse ur ett lokalt och vetenskapligt perspektiv är uppenbart.⁷ År 1916 publicerade fornforskaren och arkivarien Reinhold Hausen, född på Åland, en sammanfattning av resultaten från de första utgrävningarna.⁸ Han konstaterade: ”Af Ålands medeltida minnen är näst Kastelholms slott det lilla gråbrödraklostret på Kökar det

-
5. Med detta avses bruket av historia i nationsbygget i storfurstendömet Finland fram till 1917 och i republiken Finland från 1918 framåt. Nationen, där betydelsen av gemensamma minnen betonas, är i denna fallstudie Finland och nationsbygget definieras i enlighet med William Blooms definition: ”etablerandet av staten som politisk enhet och framväxten av nationell identitet hos dess medborgare”. Se William Bloom, *Personal identity, National Identity and International Relations* (Cambridge 1990), s. 54–55; Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund 2001), s. 13, 20, 24–25, 28; Hagen Schultze, ’The revolution of the European order and the rise of German nationalism’, H. Schulze (ed.), *Nation-Building in Central Europe, German Historical Perspectives III* (Leamington Spa, Hamburg & New York 1987), s. 5–18, särskilt s. 15–17; Ernest Renan, ’Qu’est-ce qu’une nation?’, http://fr.wikisource.org/wiki/Qu%20%80%99est-ce_qu%20%80%99une_nation_%3F (7.8.2013).
6. Derek Fewster, ’Arkeologisen tutkimuksen historia Suomessa’, Petri Halinen, Visa Immonen & Mika Lavento (toim.), *Johdatus arkeologiaan* (Helsinki 2008), s. 97–108, särskilt s. 100. Uppfattningarna om Finland som en mytisk fornstat skapades i samband med nationalismens frammarsch i Europa och Finland, i takt med arkeologins etablering som vetenskap genom tillgång till och produktion av mer eller mindre empiriska källor till historien. Se Derek Fewster, *Visions of Past Glory: Nationalism and the Construction of Early Finnish History*, *Studia Fennica Historica* 11 (Helsinki 2006).
7. Päivi Maaranen & Tuija Kirkinen, *Arkeologinen inventointi. Opas inventoinnin suunnitteluun ja toteuttamiseen* (Helsingfors 2000), s. 230 (lagen om fornminnen 1. kap. §2).
8. I denna uppsats benämns de äldre forskarna som idkat arkeologisk vetenskap ”fornforskare”, eftersom de själva använde denna beteckning. Jfr Magnus Legnérs och Ola W. Jensens forskning, som tangerar ”fornforskningen”. Se Magnus Legné, *Fäderneslandets rätta beskrifning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 669 (Helsingfors 2004), s. 81; Ola W. Jensen, *Fortid i historien. En arkeologihistorisk studie av synen på fortid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*, GOTHARC Serie B. Gothenburg Archaeological These no 19 (Göteborg 2002).

Bild 2. Franciskusfesten 2012 firades i kyrkan och på den närbelägna prästgården. Franciskanpatern Henrik Roelvink berättar om Sankta Klara. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

anmärkningsvärdaste.”⁹ Klosterlämningarna på Kökar har sedermera grävts ut upprepade gånger och de senaste utgrävningarna, ledda av arkeologen Kenneth Gustavsson, var mycket omfattande och pågick i flera år. Materialet uppges vara enormt.¹⁰

Arkeologernas och medeltidsforskarnas tolkningar och det empiriska materialet från Kökar har även kopplats till en kyrklig tradition. I dag utgör fornlämningsplatsen en miljö med kyrka (från 1700-talet), diverse lämningar, resta monument, en närliggande före detta prästgård m.m., samt aktiviteter och bruk av hela Kökar och med Åland som klangbotten. Sedan 1973 har det om somrarna arrangerats särskilda ”Franciskusdagar” i anknytning till kyrkan och klosterlämningarna. Årliga minnesfester med historiska föredrag och andakter bidrar till att hålla klosterlämningarnas roll som en sorts mötesplats vid liv (Bild 2).¹¹ Lämningarna är alltså viktiga än i dag, men delvis på andra sätt än tidigare.

9. Reinhold Hausen, *Ur Ålands forntid*, Åland. Bidrag till kännedom af hembygden utgifna af Föreningen Ålands Vänner IV (Helsingfors 1916), s. 56.

10. Personligt meddelande (muntlig uppgift) av fil.dr Kenneth Gustavsson, Museibyran, Mariehamn, 22.11.2006.

11. Ulla-Lena Lundberg har i sin avhandling pro gradu granskat Franciskusfesterna ur ett religionsvetenskapligt och folkloristiskt perspektiv. Hennes resultat och utred-

Syftet med denna uppsats är att undersöka den forskning och minnesfrämjande verksamhet, det *arkeologibruk*, som har ägt rum kring fornlämningsplatsen på Kökar, från 1800-talet och framåt. Vi är intresserade av platsens materiella dimensioner men också av hur den har representerats i såväl sekulära som religiösa sammanhang. Frågorna som vi vill besvara är följande: Hur kom fornminnesplatsen till och hur har den etablerats och utvecklats över tid? Hur har kunskaper om platsen och dess historia tolkats och använts för religiösa såväl som politiska och ekonomiska ändamål i publika sammanhang av olika grupper? Vilken roll spelar lämningarna för vår tid? Innan vi presenterar våra svar redogör vi i korthet för de begrepp och perspektiv som analysen utgår från.

Begrepp och analytiska perspektiv

Det är inte självklart hur lämningarna på Kökar ska benämnas. Trots att franciskanerna i likhet med andra tiggardordnar bodde i s.k. konvent, inte slutna kloster, kallas resterna av dem inom forskningen allmänt för ”kloster”, ”klosterlämningar” eller ”klosterruiner”, och så benämns de även i denna uppsats.¹² I en historievetenskaplig analys bör dock lämningarna inte ses som frikopplade från sin omgivning. Anita Synnestvedt har föreslagit att man hellre ska tala om en *fornlämningsplats*, och det håller vi med om. Synnestvedt skriver:

Fornlämningen är ingen företeelse skild från platsen den befinner sig på. Den är en del av denna och jag anser därför att det är mer intressant att diskutera fornlämningsplatsen istället för fornlämningen som ett separat monument skild från sin nära omgivning. Fornlämningar refereras ofta till som att de finns i ett större landskapssammanhang där diskussionerna t ex handlar om fornlämningarnas relation till andra lämningar i närheten. Sällan diskuteras den lokala platsen för lämningen och alla konnotationer själva platsen har.¹³

Ett annat centralt begrepp i vår analys är *arkeologibruk*. Begreppet har tidigare använts i Eva Ahl-Waris doktorsavhandling om Nåden-

ningar beaktas även i den föreliggande fallstudien. Se Ulla-Lena Lundberg, *Franciskus i Kökar. Det lilla samhället möter den stora traditionen*, Religionsvetenskapliga skrifter nr 10 (Åbo 1985).

12. Termen ”klosterlemning” används exempelvis av Karl August Bomansson i brevväxling med Reinhold Hausen. Se K. A. Bomansson till R. Hausen 18.5.1870, Reinhold Hausens arkiv 9, Riksarkivet, Helsingfors.

13. Anita Synnestvedt, *Fornlämningsplatsen. Kärleksaffär eller trist historia*, Gothenburg Archaeological These GOTARC Series B. No. 51 (Göteborg 2008), s. 17.

dals medeltida birgittinkloster.¹⁴ Det har vidareutvecklats av Torgrim Guttormsen, som definierat arkeologibruk på följande sätt: ”hvordan arkeologi som materiell kultur (ting og spor), kunnskap og profesjon (ofte sammen med annen historisk innsikt) inngår i sosiale praksiser og benyttes av forskjellige aktører som kulturprodukt og samfunnsressurs i det offentlige rom (the Public Domain)”.¹⁵ Bruket kan analyseras längs axeln sekulärt–religiöst, men det kan också vara så att både sekulära och religiösa element ingår, t.ex. då en fornlämningsplats anknyter till den religiösa sfären, vilket en klosterlämning gör.

Arkeologibruk påminner i hög grad om det numera etablerade begreppet historiebruk.¹⁶ Enligt Peter Aronsson handlar historiebruk ytterst om sätt att använda historien för ”att förstärka, fördjupa och omförhandla en känsla och respekt för den egna politiska gruppen (nation, region, lokalsamhälle, etnisk minoritet)” och om ”att omsätta och skapa ett brett spektrum av värden och aktörer vars politiska konsekvenser är svåröverskådliga och öppna: turism, teve, romaner”.¹⁷ Nära i betydelse ligger också begreppet kulturarvsbruk, som t.ex. kan handla om skapandet av ”minnesplatser” eller minnesfester i anslutning till historiska lämningar.¹⁸ Ibland kan moderna monument resas för att ytterligare betona platsernas betydelse i ett samtida politiskt, religiöst eller socialt sammanhang.¹⁹ Som Liisa Lindgren har uttryckt det: ”Muistomerkkien pystyttäjät ilmaisevat patsain ja rituaalein asemaansa esikuvien seuraajina ja vahvistavat näin omaa auktoriteettiaan.

14. Ahl-Waris, *Historiebruk kring Nådendal*.

15. Personligt meddelande av doktoranden Torgrim Guttormsen, Oslo universitet, e-post 28.6.2012 till Eva Ahl-Waris.

16. Se Peter Aronsson, *Historiebruk. Att använda det förflutna* (Lund 2004).

17. Peter Aronsson, 'Bruk och missbruk av historien', *HTF* 90 (2005:1), s. 1–16, särskilt s. 2.

18. Termen har exempelvis använts av Laurajane Smith, i Sverige av exempelvis Peter Aronsson. Se Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (New York 2006); jfr Peter Aronsson, *Platser för en bättre värld. Auschwitz, Ruhr och röda stugor* (Lund 2009). S.k. minnesplatser, eller *lieux de mémoire*, har behandlats av exempelvis Pierre Nora, som tar upp franska exempel. Det kan även handla om symboler, byggnader m.m. Se Pierre Nora, *Realms of Memory: Rethinking the French Past. Volume I–III* (New York 1996–1998).

19. Monumentresningar har utförligt behandlats av bl.a. Magnus Rodell. Monument och monumentresningar i Finland har under senare år undersökts av Liisa Lindgren. Se Magnus Rodell, *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (Stockholm 2002); Liisa Lindgren, *Monumentum. Muistomerkkien aatteita ja aikaa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 782 (Helsinki 2000); Liisa Lindgren, *Memoria. Hautakuvanveisto ja muistojen kulttuuri* (Helsinki 2009).

Siksi ei ole ollut yhdentekevää, miten valtiollisen ja sivistyksellisen eliitin edustajia on muistettu ja kuka heitä on muistanut.”²⁰ Detta måste även beaktas när det gäller klosterlämningen på Kökar.

Poängen med att tala om arkeologibruk är att begreppet riktar fokus mot den kulturella betydelse som både den arkeologiska forskningen och de lämningar som påträffats i samband med den givit upphov till. Forskning om arkeologibruk rymmer därmed arkeologihistoriska aspekter, och då inte bara rörande det arkeologiska tänkandets utveckling utan också den arkeologiska praktikens, inklusive diverse fältmetoder.²¹ Utgrävningarna är ett viktigt element i arkeologisk forskning och måste ses som ett led i en process där fornlämningar dekonstrueras, rekonstrueras eller restaureras. Vad gäller Kökar fäster vi särskild vikt vid utforskandet av den s.k. klosterkällaren och andra strukturer som lämnats synliga. För att förstå förhållandet mellan data, tolkningar, de utgrävda fasta fornlämningarna och diverse aktörer över tid måste forskningen placeras in i en arkeologihistorisk kontext.²²

Vidare rymmer begreppet arkeologibruk de sätt på vilka enskilda lämningar har brukats, värderats och exploaterats och hur sådana praktiker har förändrats över tid, något som kan kallas ett ”fornlämnings-

20. Lindgren, *Memoria*, s. 65. ”Monumentresarna uttrycker med statyer och ritualer sin egen position som efterföljare av förebilder och stärker således sin egen auktoritet. Därför är det inte det samma hur representanter för den statliga och lärda eliten har kommit ihåg och vem som har hedrat deras minne.” Förf. övers.

21. Forskaren Ola W. Jensen anser att detta inte setts som relevant gällande arkeologins historia förrän rätt nyligen: ”Practice was understood as a somewhat mechanical and objective process of assembling samples and information brought in for further intellectual examination”. Ola W. Jensen, ’A thematic and theoretical introduction to histories of archaeological practices’, Ola W. Jensen (ed.), *Histories of Archaeological Practices: Reflections on Methods, Strategies and Social Organisation in Past Fieldwork*, The National Historical Museum, Stockholm, Studies 20 (Stockholm 2012), s. 9–51, särskilt s. 10.

22. Gällande arkeologihistoria som vetenskapshistoria, se t.ex. verk av Ola W. Jensen, Anders Gustafsson i Sverige och Timo Salminen i Finland. Salminen betonar forskarnätverken och Ola W. Jensen utreder även frågor kring debatterna kring olika fältmetoder. Se Anders Gustafsson, *Arkeologins egna historier. Reflexioner kring arkeologihistoria, dess historiografi och användningar*, GOTARC Serie C. Arkeologins skrifter No 12 (Göteborg 1996); Anders Gustafsson, *Arkeologihistoria som historia och som arkeologi. Studier i arkeologins egenhistorier*, GOTARC Serie B. Archaeological These 17 (Göteborg 2001); Timo Salminen, *Suomen tieteiliset voittomaat. Venäjä ja Siperia suomalaisessa arkeologiassa 1870–1935*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 110 (Helsinki 2003); jfr Jensen, ’A thematic and theoretical introduction’.

biografiskt” förhållningssätt.²³ Ett sådant perspektiv är särskilt viktigt för att förstå de senaste årens aktiviteter på Kökar rörande fornlämningsplatsens roll för turism och marknadsföring.²⁴ Man bör beakta ”produktifieringen” av fornlämningsplatsen med s.k. *re-enactments* och produkter, som utnyttjar platsens historia och namn. Jämförelser kan göras med forskning om konsumtion av historia (och arkeologi) bedriven av bl.a. Pertti Anttonen i Finland och Jerome de Groot i Storbritannien.²⁵

Slutligen vill vi med begreppet arkeologibruk ringa in känslor som fornlämningsplatsen givit upphov till och som bidragit till att motivera bruket. En plats kan uppskattas p.g.a. de minnen som anknyts till den, eller omvänt: en plats, som tidigare verkat neutral, kan tillskrivas värden som leder till uppskattning.²⁶ Yi-Fu Tuan har benämnt detta fenomen – ”the affective bond between people and place or setting” – *topofili*. Sådana känslor kan knytas till den materiella omgivningen men också till representationer såsom rekonstruktioner, målningar eller fotografier. Genom representationer av detta slag är det möjligt att ”vända tiden bakåt”, eftersom topofilin inbegriper platsen även i ett tidsmässigt perspektiv, och att finna en plats att meditera över.²⁷ Det har tidigare påpekats att representationer av ”den goda hembygden” kun-

23. Termen *fornlämningsbiografi* har använts av Leif Häggström. Se Leif Häggström, ”Några lemningar om också förstörda”. *En fornlämningsbiografi över Vittenebygden*, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet (Göteborg 2001). Se också Synnestvedt, *Fornlämningsplatsen*.

24. Om turismen har många verk utkommit under senare år, men vi beaktar särskilt följande: Yrsa Lindqvist (red.), *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*, Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 21, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 711 (Helsingfors 2008).

25. Pertti Anttonen, ’Myytin ja todennäköisyyden historiaa. Piispa Henrikin surma viimeaikaisen suomalaisen historiankirjoituksen valossa’, Sami Louekari & Anna Sivula (toim.), *Historioita ja historiallisia keskusteluja*, Historia mirabilis 2 (Turku 2004), s. 95–129; J. De Groot, *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture* (London & New York 2009).

26. Cecilia af Forselles-Riska, ’Menneisyyden muuttuvat paikat’, Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen & Ulla Piela (toim.), *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*, Kalevalaseuran vuosikirja 85 (Helsinki 2006), s. 218–231, särskilt s. 221.

27. Yi-fu Tuan, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values* (New York 1990), s. 4, 93; Yi-fu Tuan, ’Paikan taju: paikka ja minuus’, Seppo Knuuttila, Pekka Laaksonen & Ulla Piela (toim.), *Paikka. Eletty, kuviteltu, kerrottu*, Kalevalaseuran vuosikirja 85 (Helsinki 2006), s. 15–30, särskilt s. 15, 29; även Synnestvedt, *Fornlämningsplatsen*, s. 164.

nat generera känslor av stolthet genom anknytning till det lokala och till fredliga tider.²⁸ Liknande har skett vid bruk av klosterlämningar, såväl i Nådendal som på Kökar.

Källor och tidigare forskning

Uppsatsen bygger på flera olika typer av källor. Först och främst har vi utgått från texter, såsom vetenskapliga publikationer, rapporter som tillkommit i samband med utgrävningarna, artiklar i dagspress och andra dokument i vilka fornlämningsplatsen behandlas. En viktig del av dessa dokument utgörs av arkiverade dagböcker och brev som skrivits av och skickats mellan aktörerna. Men vi har också tagit del av själva fornlämningsplatsen, som fornlämning och minnesplats, och även deltagit i minnesfester *in situ*. Dessutom har information inhämtats från några av aktörerna.

När det gäller sekundära källor har arkeologihistoriska jämförelser gjorts med Ola W. Jensens relativt färsk utredning och med Janne Hollmén's studier gällande Åland.²⁹ Vi har vidare tagit i beaktande den senaste översikten över forskningen och tolkningarna av franciskanernas historia på Kökar, som har gjorts av Henrik Roelvink (2012).³⁰ Därtill är Ulla-Lena Lundbergs avhandling pro gradu värdefull, eftersom hon i den har utrett bakgrund och orsaker till firandet av Franciskusfesterna.³¹ I verket *Tradition och turism på Åland* finns vissa iakttagelser som kan relateras till bruket av kulturarv på Kökar.³²

28. Peter Aronsson, 'Historia som förebild', Peter Aronsson (red.), *Platser för en bättre värld. Auschwitz, Ruhr och röda stugor* (Lund 2009), s. 9–44, särskilt s. 32; Anna Eskilsson, 'Att leva som man lär. Gemenskap i hembygdsföreningar', Peter Aronsson (red.), *Platser för en bättre värld. Auschwitz, Ruhr och röda stugor* (Lund 2009), s. 91–124, särskilt s. 93.

29. Jensen, 'A thematic and theoretical introduction'; Janne Hollmén, 'Vikingatid och medeltid i åländsk historieskrivning', Ola W. Jensen (red.), *Tankar om ursprung. Forntiden och medeltiden i nordisk historieanvändning*, The Museum of National Antiquities, Stockholm Studies 13 (Stockholm 2009), s. 311–328. Evert Baudous översiktsverk om den nordiska arkeologin beaktas även i likhet med Markus Hiekkanens översikt av klosterforskningens historia från 1993. Evert Baudou, *Den nordiska arkeologin. Historia och tolkningar* (Stockholm 2004); Markus Hiekkanen, 'De finska klostren under medeltiden. Arkeologiskt och byggnadshistoriskt perspektiv', *Kirkearkeologi i Norden*, Hikuin 20 (Højberg 1993), s. 123–154.

30. Roelvink, 'När kom franciskanbröderna till Kökar?'

31. Lundberg, *Franciskus i Kökar*.

32. Lindqvist (red.), *Tradition och turism på Åland*.

Fornforskning i nationens tjänst

De ändrade statliga förhållandena efter 1809, tillsammans med inspiration från romantiken och den begynnande samhällsomvandlingen i samband med industrialiseringen, bidrog till att nationalistiska tankar väcktes och inspirerade till forskning om det förflutna, främst rörande finnarnas ursprung men även gällande medeltida konst och arkitektur.³³ Det rådde vid denna tid ingen tvekan om att de materiella minnena var viktiga för förståelsen av äldre tider, men grunden i den finländska fornforskningen utgjordes ännu av arkivstudier. Etableringen av en fältforskande fornforskning – sedermera kallad arkeologi – skedde först under andra hälften av 1800-talet. Fram till dess hade ett intresse för fysiska fornlämningar främst funnits bland prästerskapet och i kretsen kring professor H. G. Porthan (1739–1804) i Åbo. Gränserna till andra discipliner såsom konsthistoria och historia var vaga: man arbetade på ett sätt som man i dag kunde beteckna som tvärvetenskapligt.

Ett första steg mot en grävande fornforskning togs i och med utforskandet av ruinerna på Kökar, ett arbete som inleddes av den Ålandsbördige historikern Karl August Bomansson (1827–1906). Om honom har det hittills inte skrivits någon längre biografi, så några inledande ord om hans bakgrund och verksamhet kan motiveras här.

Karl August Bomansson föddes i Saltvik på Åland och härstammade från en prästsläkt. Efter studentexamen i Åbo 1847 skrev han in sig vid Kejserliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors, där han ägnade sig åt historiska studier. Forskningen berörde tidigt hembygden; en undersökning om bondekriget på Åland under finska kriget 1808–1809 utkom 1852. Skriften klarade inte den inhemska censuren och trycktes och spreds därför i Sverige.³⁴ Efter avklarad filosofie kandidatexamen

33. T.ex. Visa Immonen, 'Tieteellisen arkeologian kehitys. Romantiikan ja evoluutioantropologian vuosisata', Petri Halinen, Visa Immonen & Mika Lavento (toim.), *Johdatus arkeologiaan* (Helsinki 2008), s. 78–81; Leena Valkeapää, 'Emil Nervander as a pioneer of Art History and Antiquarian Interests in Finland during the Last Decades of the 19th Century', Renja Suominen-Kokkonen (ed.), *The Shaping of Art History in Finland*, Taidehistoriallisia tutkimuksia. Konsthistoriska studier 36 (Helsinki 2007), s. 40–52; Leena Valkeapää, *Pitäjänkirkosta kansallis-monumentiksi. Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen restaurointi ja sen tausta vuosina 1870–1920*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja 108 (Helsinki 2000), s. 171; Salminen, *Suomen tieteelliset voittomaat*, s. 20.

34. Karl August Bomansson, *Skildring af folkkrörelsen på Åland 1808. En scen ur Suomis sista strid* (Stockholm 1852); Se vidare Veikko Litzen, 'Karl August Bomansson', *Suomen kansallisbiografia* 1 (Helsinki 2003), s. 709–710.

1853 fick Bomansson i uppdrag att assistera tf. historieprofessorn Edvard Grönblad (1814–1864), som via Universitetsbiblioteket hade anställts för att arbeta i Senatens arkiv, som vid denna tid anses ha varit kaotiskt.³⁵ I takt med nationsbygget började Finlands skrivna historia ta form, och det fanns ett behov av att göra det historiska källmaterialet tillgängligt för forskning. Tydligen gjorde Bomansson bra ifrån sig. Amanuensen vid Universitetsbiblioteket Sven Gabriel Elmgren (1817–1897) konstaterade i sin dagbok från 1853 att ”Bomansson är flitig och oegennyttig”.³⁶

Under 1850-talet inledde Bomansson de första vetenskapliga utgrävningarna på Åland, de första offentligt finansierade i Finland. Elmgren skrev i sin dagbok:

Bomansson, eller Bulle som han kallas, har nu hitkommit ifrån Åland, der han under hela sommaren på universitetets bekostnad anställt utgrävningar i ätthögar och stenkummel. Han sade sig hafva genomgått ända till 60 ätthögar och stenkummel på Åland eller mest i Saltvik, och dessutom afritat en mängd inskriptioner i berg [...]. [---] Fornforskningen torde hafva vunnit mycket genom detta första publika understöd för sådant ändamål.³⁷

Resultaten av utgrävningarna framlades i en avhandling som godkändes 1858 (Bild 3) i Helsingfors. Undersökningen leddes av professorn i estetik och nyare litteratur, Fredrik Cygnaeus (1807–1881), även känd som poet och opinionsbildare. Latinets betydelse hade vid det här laget minskat vid universitetet; Cygnaeus föreläste på svenska och Bomansson kunde skriva sin avhandling på sitt modersmål. Han inledde framställningen med att citera den svenske historikern Erik Gustaf Geijer (1783–1847), som starkt romantiserade forntiden i Sverige.³⁸ Han hänvisade även i övrigt till svensk forskning inom en komparativ ”grafvarnas vetenskap”, som väglett honom i undersökningen av fornminnena på Åland. Efter utgrävningen av ”ätthögarna” blev de igenfyllda, meddelade han.³⁹ Bomansson disputerade inte i arkeologi eftersom det ämnet ännu inte existerade i Finland, men hans avhand-

35. Litzen, 'Karl August Bomansson', s. 709.

36. Sven Gabriel Elmgren, *Sven Gabriel Elmgrenin muistiinpanot*, Suomen historian lähteitä II. Julk. A. Maliniemi (Helsinki 1939), s. 58.

37. Elmgren, *Sven Gabriel Elmgrenin muistiinpanot*, s. 272.

38. T.ex. Matti Klinge, *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917. Helsingin yliopisto 1640–1990* (Helsinki 1989).

39. Bomansson, *Om Ålands fornminnen*.

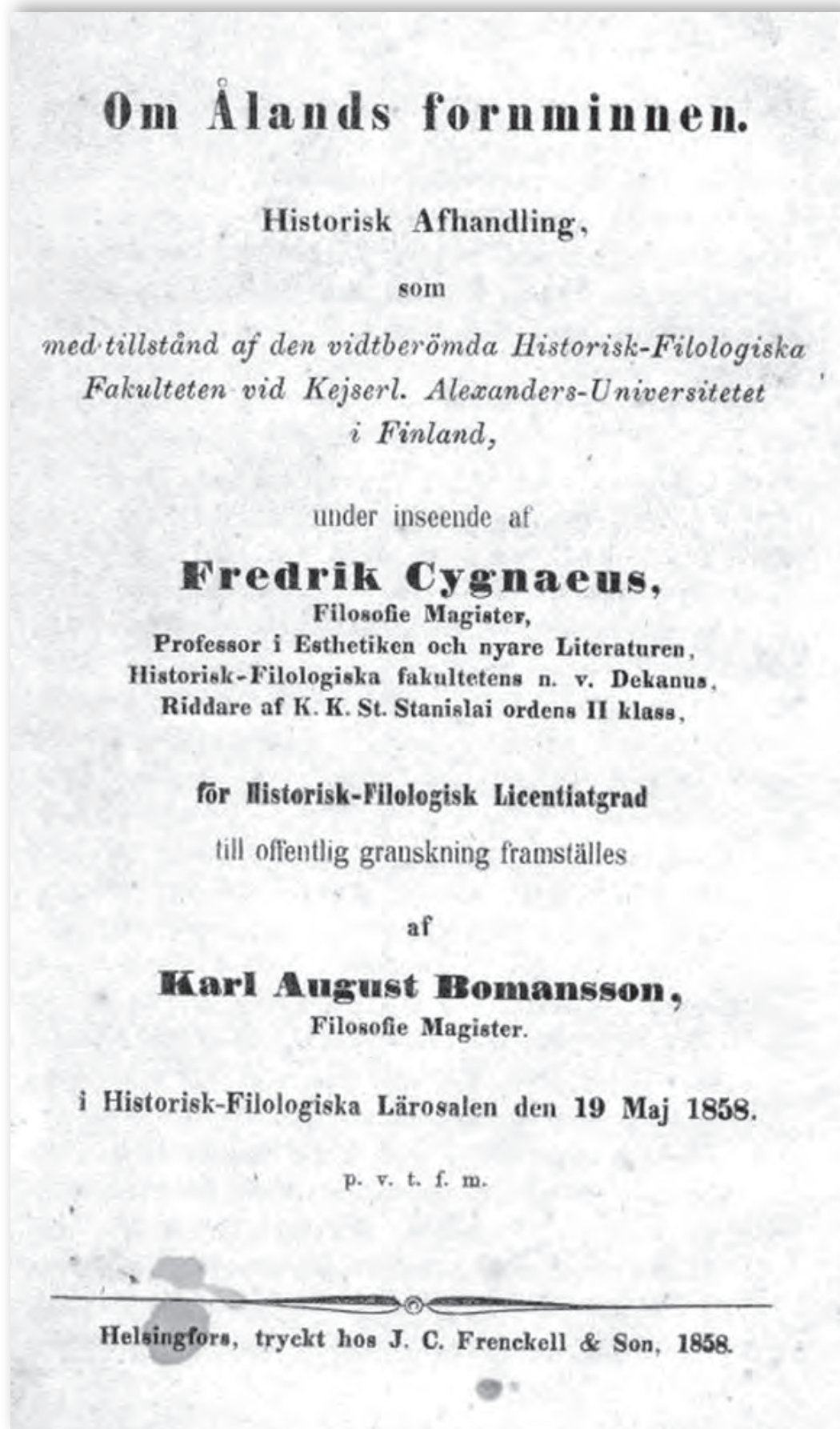

Bild 3. Karl August Bomanssons avhandling från år 1858. Foto: Nationalbiblioteket, Helsingfors.

ling har betraktats som den första i Finland som utfördes inom den vetenskap som senare kom att benämnas arkeologi.⁴⁰

Bomansson hyste ett starkt intresse för Åland, som han ansåg ha haft en ”självständig” forntid.⁴¹ År 1856 publicerade han, tillsammans med teologen och etnografen Henrik August Reinholm (1819–1883), en bok om Kastelholms slott.⁴² Men samtidigt var han intresserad av alla medeltida kloster i Finland, vilket framgår av materialet i hans arkiv med diverse anteckningar om alla Finlands kloster.

Under slutet av Bomanssons studietid genomgick universitetet i Helsingfors en organisatorisk omvandling. Efter statutförändringar bildades 1852 den s.k. Historisk-filologiska sektionen, som låg som grund för Humanistiska fakulteten. Studentnationerna förklarades illegala, men de unga männen vid lärosätet engagerade sig ändå aktivt inom olika akademiska föreningar. Så gjorde också Bomansson, och han skulle även i fortsättningen komma att vara aktiv i lärda sällskap.⁴³

Den 9 maj 1864 grundades Historiska sektionen (Historiallinen Osakunta) vid Finska Litteratursällskapet.⁴⁴ Sektionen skulle vara en kommitté för historie- och fornforskning (”Toimikunnaksi Suomen historiaa ja muinais-tutkintoa varten”).⁴⁵ Man strävade efter att låta producera en enhetlig Finlands historia, och syftet var att bidra till det finska nationsbygget. Bomansson, som vid denna tid blivit docent, engagerade sig i föreningens verksamhet och ingick inledningsvis i ledningen tillsammans med professor Matthias Akiander (1802–1871) och doktor Georg Zacharias Forsman (Koskinen, senare Yrjö-Koskinen, 1830–1903).

En annan som aktivt deltog i sektionens arbete var Bomanssons yngre kollega Reinhold Hausen (1850–1942). Även Hausen kom från Åland, han var född i Sund, och hade sitt sommarresidens på Germundö. Han blev med tiden riksarkivarie då han efterträdde Bomansson på denna

40. Hollmén, *Vikingatid och medeltid i åländsk historieskrivning*, s. 312.

41. Bomansson, *Skildring af folkrörelse på Åland*, s. 29; Hollmén, *Vikingatid och medeltid i åländsk historieskrivning*, s. 312.

42. Karl August Bomansson & Henrik August Reinholm, *Finlands fornborgar I: Kastelholm* (Helsingfors 1856).

43. Se t.ex. Klinge, *Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917*.

44. Gruppen bildade några år senare Finska historiska sällskapet, se Irma Sulkunen, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892* (Helsinki 2004), s. 95–98, 114–123.

45. *Historiallinen Arkisto I* (Helsinki 1866), 125 (§1); Sulkunen, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, s. 149.

post. Hausen grävde ut klosterlämningarna i Nådendal på 1870-talet och grävde även i Kustö biskopsborgsruin. På basis av Kustömaterialet skrev han sedermera sin doktorsavhandling. Mest känd är han troligen för att han slutförde sammanställandet av källor till Finlands medeltid, storverket *Finlands Medeltidsurkunder*.⁴⁶

Medlemmarna i Historiska sektionen samlade källor och lade däri-genom grunden till de samlingar av medeltida manuskript som numera är tillgängliga på Riksarkivet. De ägnade sig också åt fornforskning i fält. Under decennierna efter 1800-talets mitt sände Finska Litteratursällskapet, studentavdelningarna samt Finska fornminnesföreningen (grundad 1870) ut expeditioner till de medeltida kyrkobyggnaderna för att göra byggnadsarkeologiska och konsthistoriska iakttagelser. Detta anses vara upptakten till den s.k. antikvariska konsthistorien. Liknande föreningar bildades samtidigt i Sverige och i övriga Europa. Under denna tid var beteckningen som användes för forskningen om borg- eller kyrkoruiner ”konstarkeologi” (ty. *Kunst-Archäologie*).

Åren 1883–1884 grundades slutligen Arkeologiska kommissionen (sedan 1970-talet kallad Museiverket), som fick ansvar för den arkeologiska verksamheten i landet. Forskningen fick samtidigt en mer kulturhistorisk inriktning, och särskilt intresse riktades mot landets östra delar samt mot forntida kontakter mellan Finland och Ryssland.⁴⁷ Bruket av arkeologin för att skapa identifikationer med ett nationellt förflutet är påtagligt. Det var en verksamhet och ett synsätt som var starkt känsloladdat, där en plats kunde förknippas med kärlek till hembygden.⁴⁸ I ett brev till sin far beskriver Bomansson sin längtan till sin hembygd i känslosamma ordalag: ”Den är så ljuf denna trakt, der man helsar hvarje berg, hvarje vik och fält såsom gamla bekanta från barndomens dagar.”⁴⁹

46. Veikko Litzen, ’Reinhold Hausen’, *Suomen kansallisbiografia* 2 (Helsinki 2004), s. 609–610.

47. Sixten Ringbom, *Art History in Finland before 1920, The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*, 15b (Helsinki 1986), s. 24; Valkeapää, *Pitäjänskirkosta kansallismonumentiksi*, s. 30, 146–147; Baudou, *Den nordiska arkeologin*, s. 165–177, 205–208; Fewster, ’Arkeologisen tutkimuksen historia Suomessa’, s. 97–107; jfr Salminen, *Suomen tieteelliset voittomaat*.

48. Jfr Tuan, *Topophilia*; Tuan, ’Paikan taju’; Aronsson, *Platser för en bättre värld*.

49. K. A. Bomansson till J.-F. Bomansson 18.9.1859, K. A. Bomanssons arkiv, Riksarkivet, Helsingfors.

Bild 4. Karl August Bomansson står lutad mot den så kallade klosterkällaren på Hamnö på 1860-talet. Foto: Reinhold Hausen. Hausen, Ur Ålands forntid (1916).

Fornlämningsplatsen på Kökar skapas

I sin avhandling från 1858 hade Bomansson i korthet behandlat franciskanernas verksamhet på ”vikingalandet Kökar”.⁵⁰ I slutet av 1860-talet började han i sällskap med den unge Hausen utforska resterna av det gamla Franciskankonventet mera på allvar. Denna utgrävning nämns ibland som den första arkeologiska undersökningen i Finland, men som vi har antytt hade Bomansson idkat arkeologisk verksamhet redan för sin avhandling ett decennium tidigare.

Tack vare en bevarad brevsamling kan vi ta del av detaljer om hur undersökningarna på 1860-talet gick till och om hur lämningen då såg ut. En kamera användes för dokumentation. På en bild från 1868 (Bild 4) står Bomansson lutad mot den s.k. klosterkällaren. Bilden är troligen tagen av Hausen, och genom den får vi en uppfattning om källarens utseende på den tiden. Ola W. Jensen⁵¹ har påpekat att arkeo-

50. Bomansson, *Om Ålands fornminnen*, s. 22–24; Hollmén, ’Vikingatid och medeltid i åländsk historieskrivning’, s. 321.

51. Jensen, ’A thematical and theoretical approach’.

loger använde sina kroppar för att mäta fornlämningar på 1800-talet. Bruket hör ihop med dåtidens världsbild, där kroppen ansågs ha vissa proportioner och att lemmarna stod i förhållande till varandra och till omgivningen, t.ex. att en aln var två fot.

Då det gäller fältmetoder är det känt att man i Sverige ”genomfingrade” mulden och använde små knivar för att gräva ut ömtåligt material, exempelvis i gravhögar.⁵² Angående fältinstrument, som användes vid utgrävningarna, bad Bomansson Hausen i några brev att beställa en kedja av en smed. Troligen skulle denna kedja användas för att uppmäta byggnadslämningar under utgrävningen. Bomansson påminner också Hausen om andra verktyg som behövdes för arbetet: ”Dina ritmaterial glömmet du väl ej. Männe ej sökortet skulle behöfwas och det behöfwes säkert för vår expedition, en kompass vore ock af nöden? Och om du tycker kunde ock taga med dig ett exemplar af Hartmans stora.”⁵³ Kan Bomansson möjligen ha avsett C. J. Hartmans klassiska flora, först publicerad 1820?⁵⁴ Intresset för växter var i alla händelser gemensamt för dem, helt i enlighet med tidens borgerliga ideal.⁵⁵

Bomansson presenterade sina grävningresultat för Historiska sektionens krets och visade även upp en karta över utgrävningen.⁵⁶ Att på det viset ta hänsyn till fornminnenas omgivning, hela fornminnesplatsen, härrörde sig antagligen från Ortsbeskrivningarna från 1700-talet och avspeglas än i dag i rapporter från arkeologiska utgrävningar. Någon publikation mäktade han dock inte med. Tyvärr led Bomansson av svaga ögon. Sjukdomen förvärrades i början av 1880-talet, och han blev då tvungen att överlåta sitt arbete åt Hausen.⁵⁷ Det dröjde sedan ända till 1916 innan Hausen publicerade resultaten av grävningarna.⁵⁸

Bomansson tillhörde gruppen av grävare i Finland som, i motsats till vad som tidigare ansetts, kan kallas vetenskapsmän, eftersom metoden var arkeologisk i enlighet med samtida vetenskapsideal.⁵⁹ Det är också

52. Jensen, 'A thematical and theoretical approach', s. 19.

53. K. A. Bomansson till R. Hausen 21.6.1868, Reinhold Hausens arkiv 9, Riksarkivet, Helsingfors.

54. Carl Johan Hartman, *Handbok i Skandinaviens flora* (Stockholm 1820).

55. Litzen, 'Karl August Bomansson'; Litzen, 'Reinhold Hausen'.

56. *Historiallinen Arkisto* III, s. 142 (§11).

57. Litzen, 'Karl August Bomansson', s. 710.

58. Hausen, *Om Ålands forntid*.

59. T.ex. Hans Andersson, 'Medieval archaeology in Scandinavia', Hans Andersson & Jes Wienberg (eds), *The Study of Medieval Archaeology: European Symposium for Teachers*

uppenbart att Bomansson var en del av den fennomanska rörelsen, vars främsta inspirationskällor var skalden J. L. Runeberg (1804–1877) och historikern, tidningsmannen och författaren Z. Topelius (1818–1898). Då motsättningarna mellan fennomaner och svekomanerna ökade på 1860-talet blev det antagligen besvärligt för män som Bomansson. Han var med om att omvandla Historiska sektionen till Finska historiska sällskapet 1875, men avgick p.g.a. tilltagande språkstridigheter för att 1885 delta i grundandet av Svenska litteratursällskapet. Både Bomansson och Hausen hade dock en åländsk identitet som skilde dem något från de övriga svekomanerna.⁶⁰ Bomansson, som senare blev statsarkivarie, hade för sin avhandling undersökt gravfält. Avhandlingen utkom 1858 och räknas som den första avhandlingen i arkeologi i Finland. C. A. Nordman har påpekat att Bomansson ändå inte var en arkeolog i professionell mening⁶¹, men denna uppfattning bör revideras, eftersom det enligt vår uppfattning är tydligt att Bomansson använde sig av aktuell forskningslitteratur och av moderna metoder i sina undersökningar.

Det är troligt att Bomanssons tänkande präglades av den äldre fennomanska världsbilden, där det inte fanns något behov att urskilja en distinkt militant, protektionistisk syn på forntiden. För Runeberg och Topelius och för män som Elmgren och Bomansson var även den svenska tiden fosterländsk. Man kunde kalla detta sätt att uppfatta (och skapa) Finlands historia som västorienterad *västfinsk kustfennomanni* i och med att Elmgren och Bomansson båda hade sin bakgrund på Åland och sitt andliga hem från studietiden i Västfinska avdelningen (helt eller delvis), som också odlade dylik retorik i festtal m.m.⁶² Avdelningens medlemmar härstammade från Egentliga Finland, Åbolands skärgård och Åland. Trots att Hausen tillhörde Nyländska avdelningen (han hade tagit studenten i Helsingfors) ingick även han i männens umgängeskrets, och i likhet med dessa var han hemma från kusttrakten.

År 1871 tog sig Finska fornminnesföreningens första konsthistoriska expedition till Kökar. Deltagarna hade gjort upp ett mycket stort

of Medieval Archaeology. Lund 11–15 June 1990. Lund Studies in Medieval Archaeology 13 (Stockholm 1993), s. 7–21, särskilt s. 9; Carl Fredrik Meinander, 'Före Matts Dreijer', *Historia bland öar och skär*, Historicus skriftserie volym VI (Helsingfors 1986).

60. Kari Tarkiainen, 'Mikä mies Reinhold Hausen oli?', Eljas Orrman (toim.), *Reinhold Hausen (1850–1942). Kansallisen arkiston rakentaja* (Helsinki 2000), s. 7–12.

61. Carl Axel Nordman, *Archaeology in Finland before 1920, The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*, 14a (Helsinki 1968), s. 17.

62. Se Ahl-Waris, *Historiebruk kring Nådendal*.

itinerarium och hade föga tid att stanna på alla de platser med medeltida kyrkor och andra antikviteter som de ville dokumentera.⁶³ I Museiverkets arkiv finns rapporten från expeditionen i original. Den består av åtta sidor inklusive avskrivningar av kenotafer och avritningar av föremål.⁶⁴ Expeditionen besökte tidigare kända, ”rika” delar av Egentliga Finland och Åland med avsikt att ”återfinna” historien.⁶⁵ Fornminnesföreningens expedition leddes främst av konsthistorikern Emil Nervander (1840–1914), som för övrigt kritiserades av Bomansson. Även den utställning som föreningen arrangerade med över 350 teckningar i Studenthuset fick kritik: ”multa sed non multum!”, skrev Bomansson till Hausen.⁶⁶

Utgrävningar av klosterlämningarna under första hälften av 1900-talet

I början av 1900-talet försköts tyngdpunkten i medeltidsarkeologin i Finland mot den s.k. monumentalarkeologin. Det var främst borgarna som väckte forskarnas intresse.⁶⁷ Det intresse för klostren som fanns på 1800-talet kom dock att bestå även under de följande decennierna. Alla ordnar tilldrog sig forskarnas nyfikenhet: dominikanerna i Åbo och Viborg, birgittinerna i Nådendal – och franciskanerna på Kökar, liksom även i Viborg och i Raumo, vars klosterlämningar undersöktes på 1920- och 1930-talen.⁶⁸ Då specialiserades och institutionaliserades arkeologin i Finland ytterligare i och med att en lärostol i arkeologi inrättades 1921.⁶⁹

Inledningsvis kan konstateras att Björn Cederhvarf, som var mycket aktiv i utgrävningarna av fornminnen på Åland, besökte och granskade

63. Leena Valkeapää, 'Tutkimusmatkalla Suomessa v. 1871', Emil Nervander, *Kesämatkoja Suomessa, Ahvenanmaalla ja Turun seudulla*, toim. Leena Valkeapää & Markus Hiekkänen, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1263 (Helsinki 2010), s. 8–48.

64. 'Kökars kapell. Fornminnesföreningens 1sta Konst. Exped.' (opubl) 1871, låda Kökar-Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

65. Valkeapää, 'Tutkimusmatkalla Suomessa', s. 41.

66. K. A. Bomansson till R. Hausen 27.12.1871, Reinhold Hausens arkiv 9, Riksarkivet, Helsingfors.

67. Jussi-Pekka Taavitsainen, 'Historiallisen ajan arkeologi tieteenalana ja antikvaarisena toimintana', Marianna Niukkanen (toim.), *Historiallisen ajan arkeologian menetelmät. Seminaari 1998*, Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisu 20 (Vantaa 1999), s. 6–14.

68. Hiekkänen, 'De finska klostren under medeltiden', s. 123–125.

69. Dittills hade det funnits en e.o. tjänst, som grundats 1878 för Johannes Reinhold Aspelin. Arkeologiska kommissionen (nuv. Museiverket) grundades 1884. Se t.ex. Nordman, *Archaeology in Finland Before 1920*, s. 28–29, 45.

Bild 5. Kyrkan på Hamnö, Kökar 1904. Notera den s.k. klosterkällarens utseende, till höger om kyrkan på bilden. Foto: Björn Cederhvarf, Museiverket.

Kökars klosterlämningar åren kring sekelskiftet 1900. Ett par fotografier från augusti 1904 finns bevarade i Museiverkets arkiv. Ett av dessa visar i vilket tillstånd området kring kyrkan var vid denna tidpunkt. T.ex. hade klosterkällaren fortfarande det utseende som Hausen tidigare dokumenterat (Bild 5; jfr Bild 4).

Cederhvarfs undersökningar följdes under 1920-talet upp av Ilkka Kronqvist. Det finns få uppgifter om Kronqvist och hans verksamhet, men enligt ett CV som bevarats i Museiverket var han till utbildningen kulturhistoriker och pedagog, och härstammade från Savolax, där han tagit studenten vid Kuopio klassiska lyceum. Hans främsta forskningsområde var medeltida kyrkor i Finland, och av hans arkiv framgår att han reste till Tyskland och Sverige för att göra komparativa studier. Han publicerade sina resultat i ett par artiklar, men han avled och undersökningen förblev oavslutad.⁷⁰

I sin rapport från undersökningarna på Kökar, vilken till en början verkar vara en beskrivning av de synliga delarna av klosterruinen, skriver Kronqvist att han utfört en del utgrävningar på platsen. Om den s.k. klosterkällaren kunde han nu konstatera att den ännu på 1910-talet hade använts som församlingens vinkällare, men att den hade förfallit och att valvet rasat ner. Han kritiserade Hausens tolkningar av hur murarna sträckt sig, men inga fynd förutom tegel och bitar av tegel-

70. Ilkka Kronqvists arkiv, Museiverket, Helsingfors. *Obs!* Arkivet består av en låda sorterade dokument.

pannor nämns i rapporten. Motivet till undersökningen var att församlingen ville utvidga begravningsplatsen mot norr. Kronqvist ansåg dock att detta inte borde tillåtas, eftersom ”Kökars klosterruiner äro för vår klosterforskning av så mycket större betydelse, som ruinerna i Raumo och Viborg hava givit så obetydliga resultat”.⁷¹ Det finns också en odaterad karta bevarad i Museiverkets arkiv vilken eventuellt härrör sig från dessa undersökningar.⁷²

Under sommaren 1930 gjorde Kronqvist nya utgrävningar på Kökar, denna gång tillsammans med Helmer Salmo (1903–1973), i det forna koret till klosterkyrkan. P.g.a. att Kökars manliga befolkning var ute i fiske i juli, led utgrävningarna av brist på arbetskraft. Intresset riktades återigen närmast mot murarnas beskaffenhet och sträckning. I korets östra ände påträffade man en stenmurad rest, som ansågs ha tillhört det forna altaret, dock från tiden efter reformationen. En del taktegelbitar hittades också, men några andra fynd omnämns inte i Kronqvists forskningsrapport.⁷³

År 1937 tog Erkki Kartano över Kronqvists arbete och fann ytterligare murrester på kyrkans västra sida. Kartano föreslog också att ett område väster om kyrkan, mot klockstapeln till, borde skyddas och inte användas för begravingar. Under Kartanos undersökningar, som lär ha varat i en vecka under sommaren, konstaterades att klosterkällaren var i ett bedrövligt, förfallet skick och att den t.o.m. hade använts som avstjälpningsplats. Enligt rapporten tömde och grävde han nu ut källaren. Fynden som noterades var tegel och taktegel. I botten iakttogs ett starkt sotlager, som antydde att byggnaden brunnit och att golvet troligen varit av trä. Det nämns att föremål tagits tillvara ur lagret och att de var brandskadade, men det sägs inte vilka dessa föremål var (KM 37132:1–79, fotografier 26211–26236). Kartano grävde även på andra håll i lämningarna där det syntes spår av brand. Några noggrannare utgrävningsmetoder nämns inte, men nya uppmätningar av murar och kyrkan gjordes. Två kartor finns bifogade till rapporten.⁷⁴

71. Ilkka Kronqvist, 'Resultatet av undersökningen av Kökars klosterruiner (Den 10–15 juli 1926)' (opubl.) 1926, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors, fol. 3.

72. Låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

73. Ilkka Kronqvist, 'Berättelse om grävningarna vid Kökar klosterruiner sommaren 1930' (opubl.), låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

74. Erkki Kartano, 'Muinaistieteelliselle toimikunnalle' (opubl) 1938, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

Bild 6. Teckning av gångjärn funnet i samband med utgrävningar under mellankrigstiden, Museiverkets katalog (KM 37132:42). Foto: Eva Ahl-Waris 2012, Museiverket.

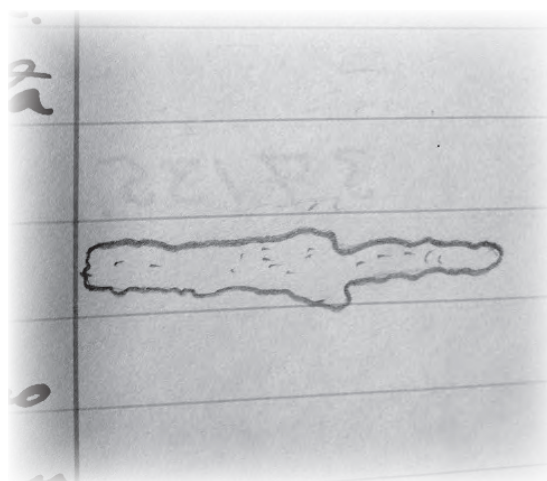

Bild 7. Teckning av knivblad funnet i samband med utgrävningar under mellankrigstiden, Museiverkets katalog (KM 37132: 72). Foto: Eva Ahl-Waris 2012, Museiverket.

I Museiverkets huvudkatalog över fynd finns 80 stycken katalogiserade i anknytning till denna undersökning. I huvudkatalogen anger rubriken tydligt att fynden härstammar ”från E. Kartanos utgrävningar sommaren 1937”. Fynden 2–61 är från källaren till den forna klosterbyggnaden och 62–73 härrör sig från den intilliggande byggnaden. Fynden 74–77 är från kyrkans gamla stensakristia, anger katalogen.⁷⁵

Bland fynden finns bl.a. mängder av bitar av glaserad keramik (t.ex. KM 37132:1–18), fajansskärvor (KM 37132:25–26), glasskärvor, troligen från flaskor (t.ex. KM 37132:30–36), grönt fönsterglas (KM 37132:40), olika gångjärn, som också avritats (Bild 6; KM 37132:42), järnspik (KM 37132:46), en yxa (KM 37132:50) och en ögla av ett saxhandtag (KM 37132:61). Fynden nummer 78–80 är tydligen ströfynd, eftersom de påträffats ”framför kyrkan” eller liknande. Bland dem finns en skärva av ett keramikkärl (KM 37132:78), tegel (bl.a. två taktegelpannor, KM 37132:79) och ett knivblad av järn, som också ritats av (Bild 7, KM 37132:80).⁷⁶

I sin rapport hävdade Kartano att hans fynd hade nummer 1–79, medan huvudkatalogen räknar upp fynd från nummer 1 till 80. Varför det är så är något av ett mysterium. Med hjälp av en tjänsteman

75. 'Historiallisen osaston Pääluettelo 1936–1937. Historiska avdelningens Huvudkatalog', Finlands nationalmuseum, Helsingfors (opubl.), s. 385.

76. 'Historiallisen osaston Pääluettelo 1936–1937', s. 391.

Bild 8. Fynd från utgrävningarna på Hamnö under mellankrigstiden förvaras i Museiverkets samlingar. Foto: Eva Ahl-Waris 2013, Museiverket.

vid Museiverket var det möjligt att se föremålen (Bild 8), som aldrig tidigare presenterats i en publikation.⁷⁷ Under nummer 79 fanns tegel som flyttats till Tavastehus slotts arkiv. Är det möjligt att fynden egentligen härstammar från Kronqvists grävningar och inte från Kartanos? Om så är fallet, kan inventarieförteckningen då vara felaktigt daterad? Men om dateringen från 1929 är korrekt, varför skulle Kartano felaktigt ha uppgett att han gjort dessa fynd, som i så fall redan existerade? Dessa frågor är antagligen omöjliga att besvara.

Intresset för fornlämningsplatsen vidgas

Med tiden vidgades intresset för klosterlämningarna på Kökar utöver fornforskarnas närmaste krets. Under mellankrigstiden önskade församlingen reparera kyrkan, vilket föranledde en brevväxling med såväl Arkeologiska kommissionen som Undervisningsministeriet. Efter diverse utlåtanden kunde arbetet utföras 1934, då man bl.a. reparerade bänkrader.⁷⁸ Ett annat tecken på detta vidgade intresse är en pastoral-

77. Ett varmt tack riktas till magister Anu Norola vid Museiverket, Orimattila, Finland.

78. Paul Lindholm till Juhani Rinne 18.3.1933, låda Kökar-Köyliö, Museiverket, Helsingfors; Undervisningsministeriet till Arkeologiska kommissionen 12.4.1934, låda Kökar-Köyliö, Museiverket, Helsingfors; Paul Lindholm till Carl-Axel Nordman 26.4.1934,

examen från 1945, som skrevs av Runar Backman, sedermera präst på Kökar. I essän behandlas Kökars historia, och en kopia av den bevaras i Museiverkets mapp för Kökar tillsammans med rapporter och brevväxling.⁷⁹ Backman kom att bli en mycket aktiv värnare av klosterminnet, och det är uppenbart att hans intresse uppkommit redan tidigt.⁸⁰

Under 1940- och 1950-talen började det också i pressen skrivas andra typer av texter om Kökar och Hamnö. Det förefaller som om platsen nu började uppmärksammas som en tänkbar turistattraktion. ”Kökarin kirkko on näkemisen arvoinen niin kuin saaristomme kaikki muutkin kirkot. Jokaisella niistä on takanaan kappale maamme vanhinta historiaa”, konstaterades exempelvis i *Uusi Suomi* 1949.⁸¹ Detta sammanfaller med den ”demokratisering” av turismen som ägde rum under mellankrigstiden och strax efter andra världskriget, vilket innebar att allt fler började ha fritid och kunde göra resor. Kommunikationerna förbättrades och i samband med uppbyggnaden av infrastruktur började även turistnäringen bli mer planerad. Massturismen som uppstod på 1950-talet innebar även fler resenärer till Åland; passtvånget i Norden upphörde och reguljära bilfärjor passerade från både öst och väst.⁸² Nämnas kan också att romanförfattare nu började beröra Kökars historia och t.o.m. minnet av klostret. Exempel på sådana böcker är *Djävulens bländverk* av Samuel Henriksson och *Broder Kilian* av Valdemar Nyman.⁸³

Ett annat tecken i tiden var att kyrkorådet på Kökar i december 1949 sände ett brev till Arkeologiska kommissionen om att ett 500-årsjubileum för omnämmandet av Kökar i urkunderna skulle firas följande

låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors; Martin Perman till Arkeologiska kommissionen 16.10.1927, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors; Runar Backman till arkitekt Rancken 26.8.1940, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

79. Runar Backman, 'Bidrag ...' (opubl) 1945, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

80. Jfr Lundberg, *Franciskus i Kökar*.

81. *Uusi Suomi* 28.8.1949. ”Kökars kyrka är värd att ses, såsom alla övriga kyrkor i vår skärgård. Var och en av dem har ett stycke av vår äldsta historia bakom sig.” Förf. övers.

82. Mikael Korhonen, 'Åland som turistmål', Yrsa Lindqvist (red.), *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*, Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 21 (Helsingfors 2008), 23–46, särskilt s. 26–29.

83. Samuel Henriksson, *Djävulens bländverk* (Stockholm 1935); Valdemar Nyman, *Broder Kilian* (Helsingfors 1947); Anita Lundin & Sylvia Sundström, *Ett annat Kökar. Kultur växer – 20 år med Kökar hembygdsförening* (2009), s. 54.

Bild 9. Minnessten rest år 1950 över klostret. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

år (1450–1950). Mot denna bakgrund ansåg man att det fanns skäl att göra något åt det pågående förfallet:

Men ännu ser besökaren på platsen en förfallen källare, tydlig grund av klosterväggarna och klosterkyrkans väggar. Många besökare från eget och andra land [sic!] ha undrat över detta, huru alla rester av det forna klosterkomplexet så fått förfalla. Nu synas sinnena på nytt ha vaknat för den historiska platsen. I Kökar församling anser man allmänt, att något borde göras för att bringa klosterlämningarna mera i dagen, i synnerhet klosterkällaren.⁸⁴

Eftersom Kökarborna ville fira en minnesfest tyckte man att Arkeologiska kommissionen borde bidra till nödvändiga restaureringsåtgärder. Församlingen ansåg sig själv inte ha medel till detta. Enligt det bifogade protokollsutdraget önskade kyrkorådet inte bara restaurera Kökars klosterlämningar utan också resa en minnessten över sjömän som omkommit på havet. Församlingen fick minnesstenar som avtäcktes i samband med kyrkoherdeinstallationen den 7 september 1950: en sten i svartbrun Kökargranit över de på havet omkomna och även en minnessten över klosterkyrkan och klostret (Bild 9).⁸⁵

84. A. Pass till Arkeologiska kommissionen 12.12.1949, låda Kökar–Köyliö, Museiverkets arkiv, Helsingfors.

85. *Församlingsbladet* 4.9.1950.

1970-talets utgrävningar och sigilldebatten

Sommaren 1974 grävdes klosterruinens källare ut igen. Arbetet utfördes denna gång av Museibyran vid Ålands landskapsstyrelse i Mariehamn. Personalstyrkan varierade mellan tre och åtta personer; Gunhild Rydström och Jan Henrik Björkman var grävningsledare och Yvonne Stridh var biträdande. Ytan uppgavs vara ca 105 kvadratmeter och grovarbetstiden var ca 700 timmar.⁸⁶ I Björkmans och Stridhs rapport från grävningen, som återfinns på Museiverket (daterad den 14 oktober 1974), står att källaren tros ha utgrävts första gången 1926. Skribenterna hänvisar troligen till Kronqvists arbete, som redovisades ovan. I övrigt har dokumentationen redovisats mycket tydligt enligt följande (överstreckade delar är markerade och för hand inskrivna är kursiverade):

Ett fristående koordinatsystem har använts vid undersökningen.

Ett nollplan ~~beläget m ö h~~, har bestämts och alla höjdvärden är angivna i meter under nollplanet.

2 Schaktplaner har upprättats över området i skalorna 1:100 och 1:50.

12 Profiler har ritats i skala 1:20 och anges med upphängningspunkterna i koordinatsystemet.

8 ~~Fasadsektions~~ritningar över ~~Källarens~~ murar och schakt har upprättats i skala 1:20. samt 1 plan över mm A.

Murar och schakt har även dokumenterats med hjälp av fotografier.

Dagböcker har förts.

Fyndtabeller (19 ark) har utarbetats och det tillvaratagna fyndmaterialet förvaras i plastpåsar med angivande av fyndplats.⁸⁷

I rapporten beskrivs topografin, och arkeologerna utreder i korthet franciskanklostrets historia. Rapporten innehåller också en arbetsbeskrivning, där forskarna påpekar att de använt sig av avvägningssinstrument vid höjdbestämmningar, utmärkande av koordinatsystem samt upprättande av schaktplan. Runt källaren grävdes schakt med hacka, spade och spett p.g.a. att området bestod av ras- och fyllningsjord. Då murar, dörr och stenpackning togs fram användes skärslev. Jordmassorna sållades delvis. Eftersom murarnas gränser var svåra att bestämma p.g.a. rasen, grävdes en del av B-murens sydsida bort av misstag. Måttangivelserna på schaktplanen betecknar schaktbotten. För hand har

86. Jan Henrik Björkman & Yvonne Stridh, 'Rapport. Arkeologisk undersökning 1974. Klosterkällaren, Hamnö, Kökar sn, Åland' (opubl), fol. 1-2.

87. Björkman & Stridh, 'Rapport', fol. 2.

tillagts att benföremål, keramik, kritpipor och flintavslag tillvaratogs, medan järn och glas som betecknats som "recent material" till stor del har utelämnats. "Ett urval" av taktegel samt murtegel från olika delar av murarna togs även till vara. Murbruks- och kolprover togs, men små och "okarakteristiska benfragment" utelämnades i huvudsak.⁸⁸ Källaren grävdes ut genom att schakt grävdes längs källarens yttersidor och två schakt grävdes inne i källaren. Som fast mätningspunkt användes kyrkans nordvästra hörn. Fynden har redovisats schaktvis. Även angående schakten inne i källaren har fynden redovisats per schakt. Efter dessa beskrivningar följer en byggnadsarkeologisk analys av själva anläggningen. Det finns en kort beskrivning av golven: det konstateras att inga golv kunde iakttas eftersom källaren verkade vara fylld med rasmassor och fyllnadslager. En bilaga till rapporten utgörs av sju stycken fotografier, dessa saknar dock bildtexter eller numrering.⁸⁹

Grävningen 1974 följdes upp i augusti året därpå, då Anu Laitinen och Liisa Sysimetsä grävde öster om klosterkällaren på ett drygt 30 kvadratmeter stort område. De baserade sin undersökning metodologiskt på den föregående undersökningen. Fyra till fem grävare var anställda under den dryga veckan man arbetade. Stenar, murbruk och tegel påträffades, och man undersökte åter främst murarnas sträckning.⁹⁰ I Laitinens och Sysimetsäs rapport hänvisas till en ritning gjord av den åländske landskapsarkeologen Matts Dreijer föreställande klosterlämningen. Ritningen sägs finnas i Museibyråns topografiska arkiv. Ritningen har dock inte gått att finna, men tydligen har också Dreijer intresserat sig för lämningen.

Intrycket som uppstår är att dessa undersökningar var typiska för de utgrävningar av medeltida lämningar som gjordes på 1970-talet. De kan anses "byggnadsarkeologiska" och i samma stil som föregångarna, främst med syftet att utreda murresternas sträckning.

Den svenske medeltidsarkeologen Hans Andersson har hävdats att det var på 1960-talet som man inom medeltidsarkeologin konsekvent började utforska både byggnader och det som fanns under markytan i

88. Björkman & Stridh, 'Rapport', fol. 3–6. Några bitar glas, t.ex. fönsterglas, omnämns dock bland fynden. Enl. Björkman & Stridh, 'Rapport', fol. 19.

89. Björkman & Stridh, 'Rapport', fol. 7–33.

90. Anu Laitinen & Liisa Sysimetsä, 'Rapport. Arkeologisk undersökning öster om klosterkällaren, Hamnö Kökar sn, Åland 1975' (opubl), fol. 1–5.

en och samma kontext.⁹¹ Det kan emellertid påpekas att de här nämnda grävningarna främst tycks ha syftat till att frilägga murarna, medan utforskningen av de omgivande kulturlagren gjordes mindre konsekvent. Först på 1980- och 1990-talen ritades profilkartor även över fynden utanför murarna. De bifogades till rapporterna, men nivåkartor saknas ibland även i dessa rapporter. Även information om huruvida fyndens platser angivits i rutor eller kvadratmeter saknas. Kanske hänger detta samman med att klosterruinerna i sig setts som monumentala och viktiga källor till medeltiden, åtminstone innan man hade tillgång till mer betydande förhistoriska fynd.⁹² På Åland kan den lokalhistoriska aspekten inte heller förbises; Hamnö är en monumental fyndplats och en nationellt betydande fornlämningsplats.

Det mest betydande fristående fyndet från 1970-talets utgrävningar på Kökar var ett sigill som ansågs tyda på att klostret varit helgat åt Sankta Anna, d.v.s. Jesu mormor. Om detta fynd, liksom om klosterkällarens utgrävning och skyddstak, rapporterades det detaljerat i *Hufvudstadsbladet*.⁹³ Sigillet har sedermera varit mycket omdebatterat och frågan har ytterst gällt om det är äkta eller en förfalskning.⁹⁴ En av dem som hävdade att sigillet är äkta är Kenneth Gustavsson, som själv var med när det påträffades i en av schaktningshögarerna.⁹⁵

År 1977 ville Arkeologiska avdelningens chef på Museiverket, fil.dr Torsten Edgren, uppenbarligen få en utredning över under vilka omständigheter sigillet påträffats. Till bakgrunden hörde att antikvarien Kurt Weber sände ett meddelande om sigillet, där han uppgav följande: ”Den faktiske upphittaren var en praktikant vid undersökningen vid namn Pierre Persson (från Stockholm) [...] som bör kunna vederlägga eventuella vetenskapliga skämt som tydligen florerar inom [Musei]

91. Andersson, 'Medieval Archaeology in Scandinavia', s. 7.

92. Jfr Fewster, 'Arkeologisen tutkimuksen historia Suomessa', s. 102.

93. *Hufvudstadsbladet* (HBL) 14.8.1974; HBL 3.10.1974; HBL 4.10.1974.

94. Stig Dreijer, 'Meddelanden från Museibyran', *Åländsk odling* 1980, s. 125–168, särskilt s. 139–140. Elina Räsänen har i korthet behandlat debatten om sigillet i sin doktorsavhandling om veneration av Anna Självtredje i Finland. Se Elina Räsänen, *Ruumiillinen esine, materiaallinen suku. Tutkimus Pyhä Anna itse kolmantena-aiheisista keskiajan puuveistoksista Suomessa*, Suomen muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 116 (Helsinki 2009), s. 94.

95. Personligt meddelande (muntlig uppgift) av fil.dr Kenneth Gustavsson, Museibyran, Mariehamn 22.11.2006; jfr Jarl Gallén, 'Kökars klostrets sigill – en klumpig förfalskning', *HTF* 75 (1990:4), s. 628–631.

verket, detta förutsatt att hans ord tas ad notam.⁹⁶ Likväl publicerade Edgren samma år en artikel om arkeologi i Skärgårdshavet, vilken berörde fynd från Hamnö, däribland sigillet. Artikeln förefaller rätt harmlös och Edgren ifrågasätter inte sigillets äkthet, utan daterar det till slutet av 1400-talet och kopplar ihop det med den då ökande vördnaden för Sankta Anna självtredje.⁹⁷

Ledde detta till gräl mellan Museibyrån och Museiverket? Åtminstone tycks ryktena ha lett till ett kyligare förhållande dem mellan. År 1978 bad arkeolog Marita Karlsson på Åland om fynden från mellankrigstiden, de som verkar ha ökat med ytterligare ett nummer till KM 37132:1–80, samt fotografierna från Kartanos utgrävning.⁹⁸ Hennes ansökan avslogs av Museiverket, och man ansåg att Museibyrån kunde få dem till låns endast vid behov.⁹⁹

Museiverket hade grundats 1974 som en ny statlig organisation, som i praktiken övertog många av Arkeologiska kommissionens uppgifter. Museibyrån fick då en särskild uppgift att omfatta det självstyrda området Åland. Tidvis kan de politiska spänningarna sedan Ålandsfrågans dagar ha påverkat stämningarna. Kanske fanns det ett undermedvetet behov av att framhäva tolkningsföreträdet till en så länge undersökt plats som Kökars klosterlämning. De enskilda forskarna berördes kanske inte personligen av politiken, men den kan ändå ha spelat en roll i bakgrunden. Brevet från Weber visar att det fanns en viss ryktesspridning, som i sinom tid gav anledning för klosterforskaren professor Jarl Gallén att kommentera frågan.

Torsten Edgrens artikel var främst universitetspolitisk. *Historisk Tidskrift för Finland* gav ut ett temanummer vid samma tid, vilket kan belysa tidens trend. Temanumret behandlade frågor kring Finlands medeltidsarkeologi respektive historiska arkeologi. En artikel av Pekka Sarvas behandlar exempelvis medeltidsarkeologins historia i korthet och har en agenda som väl beskriver forskningssituationen 1977.¹⁰⁰

96. Kurt Weber till Museiverket 3.3.1977, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

97. Torsten Edgren, 'Arkeologi i Skärgårdshavet', *HTF* 62 (1977:4), s. 404–426, särskilt s. 405–408; Räsänen, *Ruumiillinen esine*, s. 94.

98. Marita Karlsson till Museiverket 22.9.1978, låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

99. Carl Jacob Gardberg och Torsten Edgren till Marita Karlsson 12.10.1978 (kopia), låda Kökar–Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

100. Pekka Sarvas, 'Om historisk arkeologi', *HTF* 62 (1977:4), s. 353–376.

Sarvas skriver: ”Det som jag har velat med dessa sidor är ett försök att bevisa, att också vi i Finland vid sidan av historia och konsthistoria behöver en *självständig arkeologisk forskningsgren, historisk arkeologi*. Den samarbetar med de andra historiska ämnena, men har samtidigt en egen frågeställning och egen metod.” Uppsatsen avslutas med ett tack till de generationer som arbetat nästan hundra år tidigare:

Då man betraktar historisk arkeologi i dagens Finland, så bildar den, trots den glädjande aktiviteten under de senaste åren, ett oorganiserat arbete av skilda institutioner, och personer. Och samtidigt kan man lägga märke till att en oproportionellt stor del av det gjorda arbetet och vårt vetande om fornlämningar vilar på den första och andra antikvariska forskningsgenerationen i vårt land.¹⁰¹

Den kulturhistoriska arkeologins tankar rådde i Finland allmänt från 1890-talet fram till 1960-talet. Intresset för religion och konst som sociala fenomen påverkade forskarna mer än evolutionistiskt tänkande.¹⁰²

De forskare som hade grävt ut klosterruiner under mellankrigstiden sågs tydligen inte som arkeologer enligt dåvarande professionell standard, utan snarare som konsthistoriker. Som vi tidigare har konstaterat verkade dessa så att säga som byggnadsarkeologer och i många avseenden på samma sätt som sina föregångare mer än hundra år tidigare. Arkeologerna ville uppenbarligen återvinna fältet som inbegrep även historiska lämningar. Edgrens nämnda artikel är skriven mot denna bakgrund. Den avslutas med följande ord:

Enligt förf. mening visar de nya fynden från Kökar och Högholmen vilka möjligheter medeltidsarkeologin kan erbjuda historieforskningen när det gäller att komplettera de fåtaliga skriftliga urkunderna från vår medeltid. Det vore därför en ytterst angelägen uppgift att aktivera vår, sedan Juhani Rinnes [(1872–1950)] tid, negligerade medeltidsarkeologi.¹⁰³

Även i Sarvas artikel nämndes Rinne, som bl.a. deltog i utgrävningar i Nådendal och var med om att restaurera Åbo domkyrka.¹⁰⁴ Han verkar ha varit någon form av förebild för medeltidsarkeologerna på 1970-talet, vilket är rätt intressant. Kanske var han också en förebild för forskarna på Museiverket, eftersom han arbetat vid föregångaren, Arkeologiska kommissionen.

101. Sarvas, 'Om historisk arkeologi', s. 376.

102. Visa Immonen, 'Kulttuurihistoriallinen suuntaus', Petri Halinen, Visa Immonen & Mika Lavento (toim.), *Johdatus arkeologiaan* (Helsinki 2008), s. 82–84.

103. Edgren, 'Arkeologi i skärgårdshavet', s. 426.

104. Sarvas, 'Om historisk arkeologi', s. 376.

År 1990 fick debatten om sigillet nytt liv. Nu var det Jarl Gallén i Helsingfors, som på 1940-talet disputerat på de medeltida tiggarrorden, som i *Historisk Tidskrift för Finland* framhöll att sigillet kunde vara ett modernt falsifikat.¹⁰⁵ Gallén hänvisade inte till Edgren men till en artikel av Stig Dreijer i *Åländsk odling* från 1975, där sigillfyndet presenterades.¹⁰⁶ Samma år hade även Matts Dreijer behandlat fyndet i *Sanct Olof*.¹⁰⁷ Gallén menade följande:

Vad som icke framgår av ovan refererade meddelande är att fynden av bronsplattan gjordes i sekundär jord, som i samband med någon tidigare utgrävning skyfflats ut ur källaren mot dess ingång. I samma jord hittades också ett mynt från 1930-talet enligt muntlig uppgift av sedermera antikvarie Kenneth Gustavsson, som deltog i arbetet.¹⁰⁸

Gallén framhåller att sigillstampen vore ”sensationell” ifall den var äkta, men så är enligt honom inte fallet:

Tyvärr måste den betecknas som en nog så klumpig förfalskning. Det är lätt för en kännare av medeltida sfragistik att se bristerna i detta fabrikat. [...] Det är uppenbart att den som låtit gravera bronsplattan varit djupt okunnig om den förefintliga ytterst instruktiva litteraturen. [...] Man kan rentav fråga sig, om icke förfalskaren i själva verket varit en skämtare.¹⁰⁹

Gallén framhåller flera olika skäl till sina påståenden, bl.a. att ”[d]e korrumpade bokstäverna fullbordar intrycket av en klåparens verk.”¹¹⁰ Vidare sägs sigillet inte vara av rätt storlek, det liknade inte andra kända franciskansigill, bokstäverna var otydliga och felskrivna o.s.v. Bevisen för att klostret varit helgat till Anna är heller inte tydliga, skrev Gallén:

Man kan spekulera om motivet för fabrikationen. Är det förfelad lokalpatriotism – i så fall helt överflödigt på det redan på fornminnen så rika Åland. Eller är det en skämtares lust att driva med fackmännen? I så fall har det snöpligen misslyckats. Ett dåligt skämt!¹¹¹

105. Jarl Gallén, *La province de dacie de l'ordre des frères prêcheurs. 1. Histoire générale jusqu'au grand schisme* (Helsingfors 1946).

106. Stig Dreijer, 'Meddelanden från Museibyran', *Åländsk odling* 1975, s. 98.

107. Matts Dreijer, 'Sancta Anna i Kökar', *Sanct Olof. Julbok för de åländska församlingarna* 1975, s. 26.

108. Gallén, 'Kökars klostres sigill', s. 628.

109. Gallén, 'Kökars klostres sigill', s. 630.

110. Gallén, 'Kökars klostres sigill', s. 630. Gallén hänvisar till att de medeltida sigillerna var mindre till storleken. Bland litteraturen hänvisas bl.a. till Leinberg i detta sammanhang. Jfr Leinberg, *Finlands medeltida kloster*.

111. Gallén, 'Kökars klostres sigill', s. 631.

Visst kan det ha funnits drag av lokalpatriotism bland forskarna på Museibyran, men Galléns beskyllningar måste ändå betraktas som mycket allvarliga. De har också problematiserats. Elina Räsänen har gett en försiktig antydning om att sigillet möjligen är äkta. Kompositionen härstammar enligt henne från början av 1500-talet, då helgonet var mycket populärt: ”Kuvantutkijan näkökulmasta on kuitenkin kiinnostavaa, ettei sinetin tekijä valinnut kuvaksi neutraalia Neitsyt Mariaa, tai ettei kuvamallia otettu aiemmista, jo hyvin tunnetuista fransiskaanisineteistä. Sinänsä Pyhä Anna itse kolmantena aihe on kyllä sopiva [...]”¹¹² Men Räsänen uttrycker sig i försiktiga ordalag: ”Jos siis leimasimen tekijä ei hallinnutkaan keskiajan kirjoitusta tai sinettimuotoja, niin 1500-luvun vaihteen ’muodikkaimman’ pyhän Annan kuvaustavan hän taisi sitäkin paremmin.”¹¹³

Frågan är än i dag inte utredd. Innan fyndet gjordes 1974 var det okänt vilket helgon konventet var vigd till. Efter sigillfyndet har det – liksom hela Kökar – tydligt kopplats till Sankta Anna. Annatraditionen såg dagens ljus, lever vidare och frodas, trots den offentligt framförda kritiken.

Franciskussällskapets arkeologibruk vid klosterruinerna

De omfattande utgrävningarna på 1970-talet och ett växande intresse för franciskanerna på Kökar – det nämns att församlingen gjort resor till Assisi – föranledde ett beslut att inreda ett kapell i den gamla klosterkällaren. Männan bakom strävandena var antikvarien Kurt Weber och prosten Runar Backman, som skrev sin pastoralexamensessä om Kökars historia.¹¹⁴

Kyrkan hade även restaurerats 1975.¹¹⁵ Efter att den invigts på nytt avtäcktes år 1979 en minnessten över en av franciskanbröderna som anses ha varit anknuten till Kökar – Stefan Larsson (Stefanus Laurentii) (Bild 10). Vid detta tillfälle besökte professor Gallén kyrkan och höll ett

112. Räsänen, *Ruumiillinen esine*, s. 94. ”Ur bildforskarens synvinkel är det dock intressant att den som gjort sigillet inte valde den neutrala Jungfru Maria som bild, eller att motivet inte tagits från tidigare, redan kända franciskansigill. I sig är sankta Annas motiv dock lämpligt [...]” Förf. övers.

113. Räsänen, *Ruumiillinen esine*, s. 94. ”Ifall sigillens skapare inte var mästare på medeltidens bokstäver eller sigillformer, så kände han desto bättre till ’den modernaste’ formen att representera Sankta Anna vid sekelskiftet 1500.” Förf. övers.

114. *Kyrkpressen* 14.6.1979.

115. *Kyrkpressen* 12.6.1975.

Bild 10. Minnessten
över Stephanus
Laurentii i kyrkan på
Hamnö, Kökar. Foto:
Eva Ahl-Waris 2012.

tal i vilket han beskrev franciskanernas roll i området. Talet behandlade franciskanerna och särskilt broder Stefan, som verkade som provinsialminister åren 1478–1493 och beskrivs som finländare.¹¹⁶

Det är uppenbart att såväl personer med relationer till kyrkan som arkeologer och historiker har spelat en viktig roll i skapandet av klosterminnet som minnesplats. Vid den stora Franciskusfesten 1979, då kapellet S:ta Anna invigdes av biskopar och gråbröder, deltog även statsarkeologen C. J. Gardberg från Helsingfors.¹¹⁷ En annan forskare som på senare tid har behandlat Kökars franciskaners historia är franciskanpatern Henrik Roelvink, som även deltagit i Franciskusfesterna och hållit föredrag åtminstone åren 2011 och 2012.¹¹⁸

116. Odaterat tal om franciskanerna på Kökar och Stephanus Laurentii, Jarl Galléns arkiv SLSA 909a, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors; Roelvink, 'När kom franciskanbröderna till Kökar', s. 250.

117. *Helsingin sanomat* 2.7.1979.

118. Roelvink, 'När kom franciskanbröderna till Kökar'; *Syskonbrevet*. Franciskus-Sällskapet i Finland nr 112/december 2011; Programbland Franciskus 2012, <http://franciskusfestendotcom.files.wordpress.com/2012/04/program-20122.jpg>

Finlandiapristagaren och författaren Ulla-Lena Lundberg, som själv är Kökarbo, har skrivit både fakta och fiktion om ön. I sin avhandling *pro gradu*, som getts ut av Åbo Akademi, har Lundberg behandlat Franciskus-Sällskapets arbete för att lyfta fram klosterminnet och sällskapets firande av ekumeniska gudstjänster i klosterkällaren tillsammans med inbjudna bröder.¹¹⁹ Samarbetet kulminerade 1979, men har fortsatt sedan dess och pågår än i dag. Lundberg har beskrivit processerna och aktörerna och hur de utnyttjat historisk och arkeologisk information för sina religiösa och politiska syften. Hon talar förvisso inte om ”historiebruk” eller ”arkeologibruk”, begreppen är av senare datum, men de hade onekligen varit träffande i sammanhanget.

Medlemmarna i Franciskus-Sällskapet betonade särskilt det ekumeniska budskapet i anordnandet av festerna. Lundberg anser att Kökar är ”en mötesplats” för både sekulära och religiösa intressen. Numera skulle man kalla området för det forna konventet för en ”minnesplats”, *lieux de mémoire*, vars symboliska betydelse spelar en viktig roll för samtiden.¹²⁰ Lundberg själv var en av de få som deltog både 1979 och 2012.

Arkeologerna fortsatte att undersöka klosterlämningarna på vetenskaplig grund, men samverkade även med Franciskus-Sällskapet för att främja fornlämningsplatsen som en minnesplats. Museibyrån rapporterade kort om Franciskusfesten 1979 i årsboken *Åländsk odling*. Festen var en ekumenisk hyllning av religiöst historiebruk. Den 1 juli vigdes källaren till ett Franciskuskapell av biskopen i Borgå stift, John Vikström (f. 1931). Ordföranden för sällskapet, biskop Karl-Erik Forsell (1905–1995) assisterade tillsammans med Finlands romersk-katolske biskop Paul Verschuren (1925–2000). Dessutom deltog tre franciskanbröder från Assisi, bl.a. fader Guilio Mancini, liksom diakon Timo Lehmuskoski från ortodoxa kyrkan i Finland. Samtidigt avtäcktes minnesstenen över Stefanus Laurentii, ”bördig från Kökar och begravnen i St Anna år 1496”, och kyrkan, som härstammar från 1700-talets protestantism, helgades officiellt åt Sankta Anna. I klosterkällaren fanns vidare en utställning som presenterade bygdens historia med arkeologiska fynd ända från Otterböte (bronsålder) till klostertiden.¹²¹ På det viset kunde aktörerna knyta an till en gammal katolsk historia, vilket bidrog till att öka fornlämningsplatsens betydelse.

119. Lundberg, *Franciskus i Kökar*.

120. Jfr Nora, *Realms of Memory*.

121. Dreijer, ’Meddelanden från Museibyrån’, s. 140.

Bild 11. "Munkkällaren" eller klosterkällaren ombyggdes till ekumeniskt kapell och museum på 1970-talet. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

Den s.k. munkkällaren (Bild 11) hade nu än en gång omformats, från förfallen vinkällare till museum och kapell. Den blev därmed något som den med största sannolikhet aldrig varit förut. Stefanus Laurentii var inte längre till ursprunget möjligen finländare, utan t.o.m. "bördig från Kökar". Både ur ett regionalt och ett lokalt perspektiv tycktes platsen vara i behov av minnet och närvaron av en bygdens egen son. Man kan dra vissa paralleller till Jöns Budde, vars minnessten restes intill Nådendals forna klosterkyrka år 1921. Att få en person knuten till platsen konkretiserade minnet av klostret och den nationella äran blev än större då man även antog att Budde, som verkat i kloster i Nådendal, var av finsk börd – dessutom tillskrivs han ofta epitetet "Finlands första författare".¹²²

År 2012 firades Franciskusdagarna mellan den 29 juni och den 1 juli. Temat för dagarna den gången var Sankta Klara, och franciskanpatern Henrik Roelvink presenterade sitt nya verk om helgonet. Den lutherska festgudstjänsten hölls i Kökars kyrka på söndagen kl. 13 och en katolsk gudstjänst följde därefter. Inför gudstjänsten rekommenderade prästen

122. Jfr Ahl-Waris, *Historiebruk kring Nådendal*.

de närvarande att gå ut på berget där en s.k. kompassros finns, väster om klockstapeln. Han förklarade hänfört att platsen är underbar med sin utsikt mot horisonten och havet – man kan nästan se till himlen.

Konstnärer har också haft starka känsloupplevelser i kontakt med det forna klosterområdet med 1700-talskyrkan på Hamnö, särskilt klosterkällaren. Konstläraren Aino Kivisaaris intresse för Franciskus vaknade efter ett besök på området. I en intervju i *Kyrkpressen* 2011 berättade hon: ”Varje år märker jag att miljön på Kökar gör ett speciellt intryck på människor. Resan dit gör att man kommer till en annan värld. [---] Jag kom dit [till ”Franciskuskapellet”, d.v.s. klosterkällaren] en augustikväll och såg solen gå ned bakom kyrkan. Kapellets innertak var fullt av svalbon, och Franciskus passade så bra in i den karga naturen på Kökar.”¹²³

Sådana beskrivningar korrelerar väl med Tuans tankegångar om att vissa platser kan ge upphov till starka känslor, *topofilia*.¹²⁴ Andra har vittnat om att redan resan till ön påverkar känslan av att färdas såväl i tid som i rum. Den religiösa upplevelsen är för vissa stark: de berörs av platsen eftersom den ger uttryck för minnet av helig verksamhet och väcker känslor av samhörighet med religionsutövare i gångna tider. Carola Ekrem, som studerat de åländska kyrkorna som sevärdheter och upplevelser, har påpekat att Kökar har haft ett av de få medeltida klostren i vårt land och att platsen kommit att knytas ”till en stor familj av kyrklig samhörighet”. Ting, platser och berättelser ger på det viset upphov till meningsbärande upplevelser och symboler.¹²⁵ ”Här finner vi det lokala sida vid sida med det internationella”, konstaterar Ekrem.¹²⁶

Sedan 2008 är det föreningen Franciskus på Kökar som ansvarar för arrangemanget av Franciskusfesten. Föreningen grundades av den tidigare arrangören Franciskus-Sällskapet i Finland tillsammans med Ålands Södra skärgårdsförsamling, Kökar hembygdsförening, Kökar Kultur samt Kökar kommun. Redan tidigare deltog de olika föreningarna i arrangemangen med konserter och skådespel: på en Francis-

123. *Kyrkpressen* 26.5.2011.

124. Tuan, *Topophilia*; Tuan, 'Paikan taju'.

125. Carola Ekrem, 'De åländska kyrkorna och turismen', Yrsa Lindqvist (red.), *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*, Meddelande från Folkkultursarkivet nr 21, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 711 (Helsingfors 2008), s. 53–84, särskilt s. 59.

126. Ekrem, 'De åländska kyrkorna och turismen', s. 54.

Bild 12. Blomsterhälsningar vid gravarna och minnesstenen utanför koret på kyrkan på Hamnö under Franciskusfesten 2012. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

kusfest spelade man t.ex. upp scener ur *Broder Kilian*. År 2006 hade hembygdsföreningen genom projektet Kulturturism möjlighet att ge ett stort ekonomiskt bidrag till festligheterna. ”Vi vet att Franciskusfesten är ett viktigt varumärke för Kökar och den kan ge impulser till freds- och miljöarbete”, förklarade man i sin bok för 2009.¹²⁷ Enligt programbladet vill den nya föreningen ”göra olika perspektiv på Franciskus, hans budskap och gärningar synligt: det kyrkliga, det historiska (kopplat till klostret på Kökar), det musikaliska och det miljöorienterade (kopplat till Franciskus kärlek till naturen)”.¹²⁸

Efter gudstjänsten 2012 lades blommor högtidligen ned vid gravarna och vid minnesstenar för personer (Bild 12) som varit viktiga för skapandet av Franciskusfesterna, däribland Runar Backmans grav och stenen över broder Agostino Lundin (1913–1988), finländare till börden och en av eldsjälarna i etableringsskedet. Festen, som firades på söndagseftermiddagen, hölls utanför församlingshemmet. Under festen hölls tal, däribland en hälsning från några som varit med vid

127. Lundin & Sundström, *Ett annat Kökar*, s. 53.

128. Programblad Franciskus 2012, <http://franciskusfestendotcom.files.wordpress.com/2012/04/program-20122.jpg>

Bild 13. Borgå stifts biskop Björn Vikström talar på den ekumeniska Franciskusfesten 2012. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

den stora festen 1979 och en från biskopen för Borgå stift, Björn Vikström (Bild 13). Några medlemmar av Franciskusällskapet var också närvarande, däribland Ulla-Lena Lundberg. Det sades att man för tredje året i rad inför firandet hade arrangerat en pilgrimsfärd hit från Mariehamn. En modern, ekumenisk pilgrimsled har följaktligen etablerats på 2000-talet, i likhet med de nyskapade pilgrimslederna bl.a. till Sankt Henriks-minnet i Kjulo.¹²⁹

Sentida utgrävningar och marknadsföring av fornlämningsplatsen

Under de senaste decennierna har arkeologen Kenneth Gustavsson med kolleger regelbundet bedrivit arkeologiska utgrävningar på Hamnö. Ett sjöfararkapell, en hamnanläggning, flera husgrunder och klosterområdet med gravgård har därigenom utforskats. Totalt har ca 40 000 fynd tagits tillvara: keramik, glas, metall, benföremål och hushållsredskap samt 250 mynt, varav 50 är medeltida. Dateringarna sträcker sig från 1300-tal till 1700-tal.¹³⁰ I en liten skrift av Gustavsson före-

129. Jfr Anttonen, 'Myytin ja todennäköisyyden historiaa'.

130. Kenneth Gustavsson, 'Spår av Kökars förflutna', Eva Ahl & Marika Lindström (red.), *I Åbolands skärgård*, Historicus skriftserie vol. 13 (Helsingfors 1998), s. 31–42, särskilt

kommer ett stycke som behandlar forskningshistoria och -metod. Han nämner att forskningen fr.o.m. 1982 är tvärvetenskaplig och att flera olika dateringstekniker har använts. Gustavsson berättar också att utgrävningen av en sophög indirekt lett till ny kunskap om platsen. Efter att jorden hade rörts om växte det upp stora bestånd av den medeltida läkeväxten bolmört, vars frön kan bevaras i jorden i århundraden.

Några mer omfattande publikationer om grävningarna har ännu inte publicerats. Men Gustavsson försäkrar att platsen är minst sagt speciell: ”Sammantaget är Hamnö en unik ö, vars fulla betydelse vi ännu inte helt klarlagt. Fältundersökningarna kommer att pågå åtminstone ännu under 1998, varefter följer en lång mödosam fyndbearbetning”, konstaterade han 1998.¹³¹ Gustavsson har senare beklagat att någon större sammanställning om utgrävningarna på Hamnö inte gjorts, något som delvis beror på det rikliga materialet.¹³² Ett konkret resultat är emellertid att Gustavsson tack vare sina många utgrävningar har kunnat tidigarelägga franciskanernas ankomst till Kökar: han anser att de anlände redan på 1300-talet.¹³³ Tolkningarna av franciskanernas tidiga verksamhet har kompletterats av Henrik Roelvink, som menar att franciskanerna skulle ha använt platsen som gästhamn och därför byggt ett s.k. terminarhus i början av 1400-talet, som senare etablerades som ett konvent. Församlingen i sig är äldre, vilket den åldriga dopfunten ger vid handen.¹³⁴ Gustavsson har också problematiserat den äldre uppfattningen att den i allmänhet så urbana franciskanorden slog sig ner på en i det närmaste folktom ö. Farlederna och säsongsfisket kunde i själva verket föra stora folkmassor till öarna under medeltiden, menar han.¹³⁵

s. 38. Gustavsson har även utgett olika artiklar och en liten skrift om Kökars kloster i enlighet med sina undersökningar. Se Kenneth Gustavsson, 'Franciskanerklostret på Kökar. Nytt ljus över medeltiden i Skärgårdshavet', *HTF* 79 (1994:3), s. 494–518; Kenneth Gustavsson, *Hamnö. Keskiäikainen luostarimiljö ulkosaaristossa* (Mariehamn 1998).

131. Gustavsson, *Hamnö*, s. 39.

132. Personligt meddelande av fil.dr Kenneth Gustavsson, Museibyran, Mariehamn, 22.11.2006.

133. Gustavsson, 'Franciskanerklostret på Kökar', s. 501.

134. Roelvink, 'När kom franciskanbröderna till Kökar', s. 236–237.

135. Gustavsson, *Hamnö*, s. 36.

Bild 14. Ett exempel på arkeologibruk: pussel med tema från arkeologiska fynd intill kyrkan på Hamnö, Kökar. Bilden föreställer ett skelett från medeltiden in situ. Musei-byrån. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

I en rapport från 1992 beskriver Jan Storå utgrävningarna av ett fyrtiotal gravar på klostergården. Analyserna av gravarnas innehåll visade att de flesta begravda var vuxna män men att det också fanns lämningar från kvinnor och barn. Begravningarna hade utförts från sekelskiftet 1300 fram till 1500-talets början. Medelåldern hos de begravda var 23 år, men två av männen var över 50 år gamla, enligt den antropologiska utredningen.¹³⁶ Skeletten har sedermera kommit att bli en symbol för Kökars klosterminne i form av ett pussel, som getts ut av Musei-byrån (Bild 14). De avlidna får alltså inte vila i frid, utan har blivit föremål för arkeologibruk.

136. Jan Storå, 'Osteologisk analys av medeltida gravar påträffade vid Kökars kyrka 1992. Rapport' (opubl.), låda Kökar-Köyliö, Museiverket, Helsingfors.

Bild 15. Ett exempel på kommersiellt arkeologibruk: Peder Aplagårds Klosterglögg pryds av ett foto av kyrkan och klosterområdet på Hamnö, Kökar. Namnet hänvisar till klosterminnet fastän kyrkan på bilden är byggd på 1700-talet. Foto: Eva Ahl-Waris 2012.

Kloster- eller helgonminnena brukas inte bara i vetenskapliga och religiösa sammanhang, utan även för att främja en mer sekulär affärsverksamhet på de berörda orterna. Så är även fallet på Kökar, där man också kan köpa den lokalt producerade Klosterglöggen, på vars etikett Hamnö kyrka med ruiner står (Bild 15). ”Klostret” på Kökar har definitivt blivit ett modernt varumärke. Helheten representeras av hela fornminnesplatsen, där kyrkan från 1700-talet är den dominerande byggnaden, som därmed nästan blivit en symbol för själva klostret.

Det bör påpekas att inledningen av traditionen med Franciskusfester i slutet av 1970-talet tidsmässigt sammanfaller med utbyggnaden av en mer modern och fördelaktig färjetrafik, som lockade ännu mer resenärer till Åland. Vid sidan av shopping ansåg Ålands turistförening i sin historik från 1980 att den ”åländska skärgårdsnaturen och miljön, i många avseenden ganska orörd, har säkert bidragit i högsta grad till de ökande inresesiffrorna”.¹³⁷

137. Ålandsturismen förr och nu 1980, s. 59.

Miljöaspekterna är alltså viktiga, men de betonas som sagt även i samband med helgonet Franciskus och franciskanernas Kökar. I retoriken framhålls kontakten till ”naturen”, vilket även ses som något som sammanbinder tid och rum på Kökar. Vandringsleden på Kalen ringlar mellan de förhistoriska och historiska lämningarna, som tydligen ingår i begreppet ”naturen” i detta sammanhang. Leden skapades år 1990 av hembygdsföreningen i samarbete med kommunens kulturnämnd.¹³⁸ Den är därmed även en form av arkeologibruk i turismsyfte.

Anne Bergman, som har granskat berättelser om Åland i guider på museer och på fornminnesområden samt Ålandsbilden i turistbroschyrer, har konstaterat: ”Naturen, historien och nutiden deltar alla i nationsbygget på lika villkor.”¹³⁹ Dessa element är även sammankopplade på Kökar. Då det gäller Åland sammanfattar Bergman sin analys med följande ord: ”Det förgångna är i den folkliga historien en spegel och en reflektion av den egna självbilden, och berättandet om äldre tider förändras därför i takt med att synen på den egna omvärlden omformuleras.”¹⁴⁰ I dag finns fakta om franciskankonventet samlade på kommunens webbplats, där även utgrävningarnas resultat presenteras i korthet.¹⁴¹ Museibyrån uppger även att den organiserat en kulturstig på Hamnö, som startar vid klosterruinerna. Den mest betydande byggnaden, menar man, är klosterkällaren, som nu restaurerats till utställnings- och andaktsrum och fortfarande spelar en viktig roll under Franciskusfesterna i juli.¹⁴²

Sammanfattning

Som vi har visat i denna uppsats har arkeologisk verksamhet i anslutning till franciskankonventet på Kökar pågått i närmare 150 år. Den har bedrivits av flera olika typer av forskare: representanter för 1800-talets föreningsanknutna men icke-institutionaliserade fornforskning (Bomansson och Hausen), representanter för en professionell 1900-tals-

138. Lundin & Sundström, *Ett annat Kökar*, s. 54–55.

139. Anne Bergman, ’En guidetur genom det åländska landskapet’, Yrsa Lindqvist (red.), *Tradition och turism på Åland. Att använda kulturarvet*, Meddelanden från Folkkultursarkivet nr 21, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 711 (Helsingfors 2008), s. 181–230, särskilt s. 230.

140. Bergman, ’En guidetur’, s. 225.

141. <http://www.kokar.ax/t/en-medeltida-klostermiljo-i-ytterskargarden>

142. <http://www.museum.ax/museum/franciscus.pbs>

institution i form av Arkeologiska kommissionen, senare Museiverket (Kronqvist och Salmo) samt sedan 1970-talet representanter för den lokala professionella institutionen Museibyrån. Generationer av forskare har på det viset bidragit till dagens rika kunskap om Kökars medeltidshistoria. Det har handlat om en samverkan över tid och mellan olika aktörer.

Forskningen på Kökar kan betraktas mot bakgrund av de politiska skeendena i Östersjöregionen. De tidiga utgrävningarna uppfattades som betydande i och med att Bomansson var en av pionjärerna inom arkeologin och arkivväsendet i Finland. Han tillhörde vid mitten av 1800-talet den krets av entusiastiska akademiker som var med om att skapa och etablera en ny syn på Finlands historia. Motsvarande ägde rum i Sverige. Arkeologen Ola W. Jensen har på ett träffande sätt sammanfattat forskningens intresse för fornminnen på 1800-talet:

Tidens förkärlek för det monumentalade bottnade bland annat i att man tillskrev arvet från forntiden både ett upplevelsevärde och ett estetiskt värde och att de såsom en del av kulturarvet skulle gagna den nationella identiteten; en storslagen forntid med storslagna monument [...]. [---] Såsom minnen från en svunnen guldålder tillskrev man även kulturarvet ett didaktiskt värde i så måtto att man med hjälp av detta arv kunde lära om och av det förgångna. I linje med romantikens vurmande över det förflutna kan man även ana en viss eskapism bakom tidens bevarandeideologi; genom att resa i tiden gavs utrymme för kontemperation och flykt ifrån samtiden.¹⁴³

Kunskapen om medeltiden blev på det viset viktig i nationsbygget under andra hälften av 1800-talet, liksom senare för lokala identitetsskapande processer på Åland. De omfattande satsningarna från Museibyråns sida i form av utgrävningar under flera decennier och insamling av tusentals fynd kan ses som en sorts lokal manifestation. Sigilldebatten antyder samtidigt att det funnits en spänning mellan Museiverket och Museibyrån, som båda har velat ta fornminnesplatsen i anspråk. Är sigillet ett bevis som kan brukas för att stärka den lokala identiteten eller ej? Kan det rentav spela en roll för uppfattningen om Finlands medeltid

143. Ola W. Jensen, ”Fornforskning är att vilja uplyfta nationalespriten”. Om forntidsuppfattning och minnesvård i 1800-talets nationalisering av Sverige’, Samuel Edquist, Lars Hermanson & Stefan Johansson (red.), *Tankar om ursprung. Forntiden och medeltiden i nordisk historieanvändning*, The Museum of National Antiquities, Stockholm. Studies 13 (Stockholm 2009), s. 159–198, särskilt s. 169; jfr Christer Nordlund, *Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930* (Umeå 2001).

överlag? Sigilldebatten kan dessutom tolkas som en del i en debatt inom arkeologin, mellan dem som velat hävda den ”gamla” historiska arkeologins värde och dem som ansåg att denna inriktning var förlegad.

Arkeologernas arbete fick betydelse för en rad aktörer utanför vetenskapen. Vi har särskilt lyft fram företrädare för religiösa samfund och föreningar med ekumenisk agenda. Området har väckt starka känslor genom sin koppling till minnet av franciskanerna. I takt med att de ekumeniska strömningarna stärktes under 1900-talets lopp fick platser som Kökar en stor betydelse, och man kan tala om att aktörerna *brukade* arkeologi, för att platsens rum skulle sträckas bakåt – och kanske även framåt? – i tid, fastän det endast rörde sig om murrester intill Hamnö kyrka.

Minnesfester har lockat såväl forskare (t.ex. Gallén, Gardberg, Roelvink) som Franciskussällskapet, franciskanbröder, församling, kommun och medier till platsen. Man kan därmed tala om arkeologibruk i såväl sekulära som religiösa former, i en viss offentlighet, ett visst offentligt rum. I detta fall ses både medier och den arkeologiska fyndplatsen *in situ* som en del av detta rum. Via forskning, museer och medier blev platsen mer än ett rum för de lokala minnena – den gjordes till en nationell fornminnesplats. Ofta har 1700-talskyrkan även fått stå som klostersymbol trots sitt sentida datum. Kyrkan representerar sin föregångare, klosterkyrkan, och därmed hela fornminnesplatsen. Dess röda tak hägrar numera även i lokala produkter, såsom Klosterglöggen från Peders Applagård.

De religiösa kretsarna hade ett mål med sitt arkeologibruk: att förankra de samtida ekumeniska behoven och sträcka dem bakåt i tid. Den förfallna vinkällaren förvandlades därmed till ett museum och kapell sammansmält i samma byggnad. Det religiösa lever starkt kvar i Franciskusdagarna, med församling och sällskap på plats samt inbjudna gäster, men även tack vare kommunens och hembygdsföreningens medverkan. Föreningen har exempelvis levandegjort historia på fornminnesplatsen och återuppfört gamla skådespel med kopplingar till litteraturen om platsen. För att gynna turismen har man även skapat en vandringsled över Kalen, som förenar de olika landskapstyperna, liksom även fornlämningsplatserna på ön.

När det gäller bruket av arkeologiska data i turismen för att gynna Kökar, har material på senare tid presenterats för turister, både på in-

ternet och i form av en kulturstig *in situ*. Detta arkeologibruk omfattar med andra ord inte enbart uppfattningarna om fornlämningarna och resterna av det förflutna, utan även uppfattningar hos arkeologerna, de föreningsaktiva aktörerna och den publik som nås i samtiden: först rör det sig om kolleger inom en professionell, intellektuell elit, sedermera om en bredare ”offentlighet” (föreningsaktiva, turister och ”den intresserade allmänheten”) genom minnesfester och synlighet i olika medier. Arkeologi kan även brukas regionalt eller lokalt i rent fysiska produkter, såsom ett pussel eller en dryck – i varumärken.

GRANSKNINGAR

Hustrur, förmodern lag och rättspraxis

Cordelia Beattie & Matthew Frank Stevens (eds), *Married Women and the Law in Northwest Europe, Gender in the Middle Ages*, 260 s., The Boydell Press, Woodridge 2013.

ATT HITTA GIFTA KVINNOR i rättsligt källmaterial tenderar att likna ett avancerat pusselbygge. Giftnor är ofta dolda bakom sina äkta män, och det är först genom att sammanföra strödda förekomster som man kan se de större mönstren. P.g.a. att giftnor inte alltid omedelbart framträder i källorna har de förbisetts i tidigare forskning, och det är först under det senaste årtiondet som de verkligen har fått stå i fokus. I ett samhälle där de allra flesta ingick äktenskap är det förstås en stor brist att giftnor inte har fått samma självklara plats i historieskrivningen som de avgjort hade i de historiska samhällen vi beskriver.

Trots hustrurnas begränsade förekomst i källmaterialet är deras historia ett fullkomligt möjligt pussel att lägga, och det faktum att de i allmänhet stod dolda bakom sina män innebar ingalunda att hustrur saknade betydelse i hushållets ekonomi, i arbete på åkrar och ängar, i produktion och i rättspraxis. Miriam Müller påpekar angående bondehustrur att:

[...] this absence of their names from the records should not be taken to imply that their labour was not expected to be performed. Also, it does not make the agency of these women less important to the lord, or indeed her household; but it makes their agency wholly or partly invisible to us. (s. 102)

Eftersom de giftnornas historia är ett pussel är en antologi som den föreliggande inte bara välkommen utan välbehövlig. Den rättsliga underordningens tendenser men också de giftnornas strategier blir så mycket tydligare i jämförelser över tid och rum. Antologin visar också på vikten av kontextualisering och problematisering – att inte ta följderna av underordning för givna.

Artiklarna i *Married Women and the Law* är kronologiskt indelade och spänner från slutet av 1200-talet till sekelskiftet 1800. Geografiskt finns förvisso en viss överrepresentation av engelskt material – fyra av de elva

artiklarna rör England – men såväl Sverige och Norge som Ghent och Tyskland finns representerade. Synnerligen intressanta är också artiklarna som berör Skottland, Irland och Wales, vilka alla genom sin koppling till England visar hur förmodern lag långt ifrån var huggen i sten utan tvärtom var synnerligen anpassningsbar. Även de mest grundläggande aspekterna av rättsystemen hade lokala variationer. Med tanke på hur mycket utmärkt forskning om medeltida och tidigmoderna hustrur som bedrivs i Danmark är det dock måhända en smula förvånande att ingen dansk artikel finns med i boken.

Lars Ivar Hansen utgår i sin artikel huvudsakligen från Magnus Lagaböters lag från 1274 samt de kontrakt beträffande egendom som uppgjordes mellan äkta makar. Han menar att även om det var maken som enligt lagen skulle förvalta parets egendom gavs kvinnor genom äktenskapskontrakt betydligt större utrymme än vad ett, så att säga, standardiserat arvssystem lät påskina. Hansen diskuterar två system, där kvinnor enligt det ena skulle stå som ägare till en tredjedel av parets egendom och enligt det andra till hälften, samt visar sedan hur det senare systemet med tiden kom att bli det dominerande. Att arvsrätten och bördens var av otroligt stor betydelse i det medeltida nordiska samhället finns det väl knappast någon som betvivlar, men likväl vore det intressant om Hansen skulle utveckla själva anledningarna till förskjutningen i kvinnligt ägande. Maria Ågren har t.ex. för svensk tidigmodern tid visat att hårt arbete kunde legitimeras ägande.¹ Skulle man kunna se liknande legitimeringar beträffande kvinnors ägande i det medeltida Norge om man går bortom de blodsband Hansen fokuserar på?

Även Mia Korpiola diskuterar äganderätt inom äktenskapet, men i det medeltida Sverige och från en helt annan vinkel. Korpiola argumenterar för hur ägande kunde ge upphov till dispyter, och visar på hur det gifta parets egendom t.ex. övergick till den som blivit lämnad om den ena parten rymt. Korpiola beskriver också i detalj den äktenskapliga äganderätten, med alltifrån arv till hemföljd och bördsrätt. Fördelen är att artikeln ger en bred bild på engelska av det medeltida svenska rättssystemet i förhållande till gifta kvinnor, något som nästan kan påstås ha varit en bristvara. Nackdelen är att artikeln tar ett så brett grepp att den inte direkt tillför något specifikt. Somliga slutsatser är förvisso logiska, men kan – delvis p.g.a. forskningsläget, delvis p.g.a. källorna – inte riktigt underbyggas tillräckligt. Det faktum att kvinnor ärvde hälften av vad män ärvde på landsbygden kan mycket väl ha medfört att de hade svårare att betala böter och därför oftare fick utstå skamstraff, som Korpiola hävdar, men utsträckningen av

1. Maria Ågren, *Domestic Secrets: Women and Property in Sweden 1600–1857*, Studies in Legal History (Chapel Hill 2009).

detta är fortfarande inte undersökt. Slutsatsen att skamstraffen i sin tur skulle leda till fattigdom bland kvinnor och driva dem till prostitution och brott är därför en smula tveksam. Däremot håller jag fullkomligt med Korpiola om att kopplingen mellan äganderätt och konflikter i äktenskapet är en synnerligen intressant vinkel, väl förtjänt av vidare forskning.

P.g.a. mängden artiklar som behandlar områden antingen direkt eller indirekt påverkade av den engelska Common Law blir *coverture* ett betydande begrepp. *Coverture* innebar att kvinnor genom äktenskapet uppgick i sin makes juridiska person och därmed själva varken kunde äga egendom eller förekomma i rätten. De samlade artiklarna i *Married Women and the Law* visar dock med all önskvärd tydlighet att *coverture* var långt ifrån det rigida system det emellanåt framställts som.

Gillian Kenny beskriver hur *coverture* anpassades eller ibland helt ignoreras när engelsk rätt mötte irisk rätt i det medeltida irländska samhället. Miriam Müller visar på faran i att förutsätta att kvinnor som syns i protokoll var ogifta (eftersom de annars skulle vara under *coverture*) och att många av de bondkvinnor i 1300-talets England hon undersökt de facto var gifta men likväl aktiva. Lizabeth Johnson har undersökt brott i medeltida Wales och drar slutsatsen att även gifta kvinnor förekom, både som förövare och offer, och att *coverture* tillämpades endast sporadiskt. Kriminella kvinnor skyddades inte av *coverture*, menar Johnson.

Både Matthew Frank Stevens och Cathryn Spence behandlar *coverture* och skuldsättning, Stevens utgående från London och Spence från Skottland, och diskuterar liknande aspekter som Cordelia Beattie gör utgående från kontraktskrivande. I deras respektive artiklar framkommer att kvinnors skuldsättning och kontraktskrivande under *coverture* var synnerligen problematiskt. Vem skulle vara ansvarig för skulder som den gifta kvinnan drog på sig och varför? Generellt visar Stevens, Spence och Beattie att det avgörande var om mannen kände till och godkände kvinnans handlingar, men att det även var av betydelse vad kvinnan införskaffat som försatt henne i skuld. Handlade hon bortom sin makes status, t.ex. alltför extravaganta kläder, kunde den som gett lånet inte förvänta sig att få tillbaka sina pengar. En intressant tråd, som ingen av dem nystar desto mer i, är hur gifta kvinnors utrymme påverkades av att det var en risktagning att handla tillsammans med dem.

Vad dessa tre artiklar, och då kanske främst Cathryn Spences artikel, likväl visar är att gifta kvinnor – trots att de var under *coverture* – faktiskt var aktiva. Spence menar t.ex. att trots att hustrur alltid nämndes med sina män i de protokoll från Edinburgh, Linlithgow och Haddington, 1560–1640, som hon undersökt var det kvinnan som varit den aktiva, detta oavsett om det rörde utlåning av pengar, bryggning eller klädesindustrin – tre områden där gifta kvinnor ofta förekom i fall rörande skulder. Gifta

kvinnor förväntades förse sitt hushåll med basvaror, men en del hustrur engagerade sig också i småskalig produktion som de själva ansvarade för.

Shennan Huttons artikel beskriver hustrurs juridiska utrymme i det medeltida Ghent. Det är en särdeles välskriven artikel med ett brett men alltjämt fokuserat grepp där hon ställer Ghents traditioner och de äldsta registren från åldermännen i Keure, 1330–1360, mot varandra. Hennes slutsats är att åldermännen lade större vikt vid jordägande än vid civilstatus och att även gifta kvinnor – vilka hade tämligen omfattande äganderätt – därför kunde förekomma i registren. Särskilt är det två aspekter ur Huttons artikel som jag inte bara känner igen från min egen forskning om gifta kvinnor i det medeltida Sverige, utan som också i klartext uttrycker vad som implicit löper som röda trådar genom hela antologin. För det första lyfter Hutton fram lag som performans. Förmodern lag var inte bara text (i Huttons fall var lagen rent av muntlig) utan agerande i form av exempelvis ritualer. För det andra framhåller Hutton normaliseringen av kvinnors deltagande. När gifta kvinnor deltog i det rättsliga livet, oavsett om det var under *coverture* eller rent av under eget namn, betraktades de inte som avvikelser.

När fokus i de föregående nio artiklarna ligger på kvinnor som aktörer och på hur hustrur kunde kringgå de patriarkala strukturer som satte ramen för deras agerande blir Alexandra Shepards artikel ett bryskt uppvaknande. Utgående från en enorm databas med över 13 000 vittnesmål från ecklesiastisk jurisdiktion från 1550–1728 diskuterar Shepard gifta kvinnors ”värde” genom kvinnornas egna ord. I materialet finns drygt 1 840 gifta kvinnor från ett omfattande socialt spektra. På frågan om vad de var värda svarade en femtedel av kvinnorna antingen att de var gifta eller under *coverture* och därför inte värda någonting. En mjölnares hustru sade år 1671 att ”she being a married woman hath nothing of her owne” (s. 194). Även om *coverture* inte var så heltäckande som man tidigare trott ger dessa kvinnors vittnesmål en tydlig hänvisning om att *coverture* likafullt var en realitet och kvinnors möjligheter beroende av männen i deras närhet.

Som Shepard själv påpekar visar dock kvinnornas vittnesmål också på hur gifta kvinnor bidrog till hushållets försörjning och att de ibland rent av hade egen inkomst. Den mest betydelsefulla slutsatsen är kanske att gifta kvinnor både arbetade i större utsträckning, på mer varierade positioner och självständigare än vad t.ex. änkor gjorde. Inte alldeles oväntat får Shepard fram en mycket stor mängd intressanta perspektiv på kvinnors värde ur dessa vittnesmål och därför förblir också många av dem outvecklade i en så pass kort artikel. T.ex. skriver hon om en målares hustru som år 1688 berättade att hon hade tjänat i sju år som lärling för att lära sig broderi, på vilket hon numera försörjde sig. Karriärvägar med lärlingsystem för kvinnor är, mig veterligen, nästintill outforskat – tidigare har

man förmodat att sådana knappast existerade. Därför hade det varit fint med en utveckling och kontextualisering av målarhustruns vittnesmål.²

Den sista artikeln är skriven av Sheilagh Ogilvie och handlar om gifta kvinnors arbete i Tyskland från mitten av 1600-talet till 1800. Ogilvie påtalar betydelsen av att undersöka vad lag faktiskt innebar. Hon menar att Tyskland är en utmärkt kontext för detta, eftersom så många olika system samverkade. Ogilvie framhåller tre aspekter som avgörande för gifta kvinnors ekonomiska möjligheter; *geschlechtvormundschaft* ("genusförmyndarskap"), skråprivilegier och lokalsamhällets starka interna kontroll. Kvinnor i allmänhet och gifta kvinnor i synnerhet skulle ha en förmyndare, var inte tillåtna i de skrån som monopoliserade och kontrollerade handel och hantverk och kunde heller inte utnämnas till några officiella poster i lokalsamhället. I Ogilvies statistik utgör arbetande kvinnor likväl 43 procent av observationerna, vilket intressant nog korrelerar med andelen kvinnor över elva år i det undersökta samhället. Trots att gifta kvinnors möjligheter var grovt kringskurna hävdar Ogilvie att hustrur ändå hade större ekonomiska möjligheter än änkor eller ogifta kvinnor – förutsatt att deras män samtyckte.

Married Women and the Law är på det hela taget en välgjord bok. Introduktionen, skriven av Cordelia Beattie och Matthew Frank Stevens, ger en god inblick i problematiken kring historieskrivningen om gifta kvinnor samt det nuvarande forskningsläget – om än från ett övervägande engelskt perspektiv. Trots enorm bredd i tid och rum binds artiklarna samman till en helhet, vilket underlättas av att de flesta artiklarna har både tydlig introduktion och sammanfattning. Språket är för det mesta tillräckligt specifikt utan att bli obegripligt, med undantag för Matthew Frank Stevens artikel. Trots flitigt nyttjande av ett utmärkt juridiskt lexikon fick jag, som skriver min avhandling på engelska i ett angränsande ämne, läsa upprepade gånger för att bena ut innebörden.

Flera av artiklarna är delar av betydligt större forskningsprojekt och monografier är säkerligen att vänta. Monografierna har förstås den fördelen att de aspekter som måste lämnas nästintill orörda i en artikel kan få fullständig behandling. Däremot är jag övertygad om att just gifta kvinnor och lagen är ett sådant ämne som tjänar på en antologi, där forskningen måste ske med ännu fler utblickar, där ifrågasättandet av dogmer och tidigare tolkningar är av ännu större vikt och där vi tveklöst har mängder med intressanta och viktiga studier kvar att göra. *Married Women and the Law* är en mycket bra start.

Charlotte Vainio

2. Under 2015 publiceras Alexandra Shepards bok *Accounting for Oneself: Worth, Status and the Social Order in Early Modern England*.

Samtalsordning och integration under reformationen

Kajsa Brillman, *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*, diss., 270 s., Artos & Norma Bokförlag, Skellefteå 2013.

KAJSA BRILKMAN DISPUTERADE hösten 2013 vid Lunds universitet med en avhandling som behandlar den svenska reformationen ur ett nytt perspektiv, med utgångspunkt i den reformatoriska samtalsordningen. Brillman studerar alltså reformationen som ”ett sätt att tala” (s. 21). Fokus ligger därmed inte på de faktiska händelserna eller sakförhållandena, utan på hur man talade, vilka upprepningar man gjorde och vad dessa upprepningar ledde till. Brillman skriver själv: ”Genom att undersöka språkets struktur vill jag komma åt den djupare verkan detta sätt att tala hade på hur man formulerade ordning, gemenskap och särhållning i den tidiga reformationens svenska rike” (s. 12). Med den ”tidiga reformationen” avser Brillman tiden mellan den första receptionen av Martin Luthers idéer fram till riksdagen i Västerås 1544. Brillman strävar också efter att förstå denna problematiks koppling till och betydelse för integrationsprocessen under den tidigmoderna tiden. Materialet utgörs av teologiska texter, kungabrev och riksdagsakter. Det största källmaterialet är *Konung Gustaf den förstes registratur* samt *Samlade skrifter af Olavus Petri* (utgavs 1914–1917). Dessutom använder Brillman en rad andra skrifter: handböcker, stridsskrifter m.m.

I praktiken handlar Brillmans undersökning om att studera vilka saker man valde att upprepa och vad dessa upprepningar ledde till när det gäller ”vilka möjligheter som öppnades för att formulera ordning, gemenskap och särhållning i den tidiga reformationens svenska rike” (s. 21). Brillmans ansats är diskursteoretisk. Med stöd av diskursteorin vill hon komma vidare från det man ofta fokuserat på i tidigare forskning, nämligen aktörernas avsikter eller mening och samtidens förståelse. Hon vill fånga en annan mening, en mening som inte är knuten till de samtida aktörerna. Det kan handla om betydelser som man inte kan komma åt genom en studie av aktörerna, t.ex. en diskrepans mellan meningen i en utsaga och aktörens (den som gjorde utsagan) avsikt. Hon ansluter sig emellertid

också till tidigare forskning när det gäller sättet att knyta samman teologiska och kyrkliga aspekter av reformationen med politiska och sociala.

Begreppet "samtalsordning" spelar en central roll i avhandlingen. Brillman definierar samtalsordning som "en ordning för hur ett korrekt tal ska ske". Med detta avser hon "regler för vad som vid en viss historisk tidpunkt framstår som ett relevant problem, vilka lösningar som står till buds, vad som är lämpligt och olämpligt att säga, tänka och känna, vilket handlande som framstår som riktigt och oriktigt och vad som är ett åtråvärt beteende" (s. 21). Vid sidan om samtalsordningen och dess struktur lyfter Brillman fram subjekt och tilltal som analytiska kategorier. Subjektet skapas i samtalsordningen, och innebär den position en person förutsätts inta. Tilltalet innebär att man talar om en person på ett visst sätt och på det viset placerar in honom eller henne i ett sammanhang. Enligt Brillman öppnar just användningen av kategorierna tilltal och subjekt upp för nya perspektiv på reformationen, där aktörernas avsikter och gemensamma uppfattningar inte, som så ofta varit fallet, är det centrala. Brillman använder också nätverksbegreppet, men här handlar det inte om ett nätverk bestående av aktörer utan om ett nätverk av utsagor. Det innebär att det finns en koppling mellan begreppen: när ett visst begrepp används artikuleras samtidigt betydelsen av de andra begreppen i nätverket.

Dispositionen i avhandlingen är tematisk. Boken innehåller, förutom inlednings- och avslutningskapitel, fyra kapitel. I det första av dem fokuserar Brillman på samtalsordningens struktur. Här, liksom på andra ställen i avhandlingen, tar hon upp den i forskningen så viktiga frågan om huruvida reformationen ska betraktas som förändring eller kontinuitet, och hon konstaterar att man i senare forskning tenderat att framhålla det senare, d.v.s. att reformationen inte ska betraktas som en brytning. Brillman vill emellertid också lyfta fram det som faktiskt var nytt i reformationen, och här syftar hon uttryckligen på sättet att tala. Hon betonar att det fanns ett annat tilltal i reformationens samtalsordning, ett tilltal som påverkades av konfliktsituationen och behovet av att ta ställning. Tidigare hade den medeltida kyrkan kunnat reglera betydelsen, men nu blev den mera oklar och mer beroende av den som tolkade den. Brillman konstaterar att man i den reformatiska samtalsordningen uppfattade sig själv och talade om sig själv (i förhållande till andra) på ett annat sätt än man gjort under medeltiden.

Samtalsordningens struktur kan blottläggas med hjälp av upprepningarna. Som begrepp som återkom gång på gång lyfter Brillman fram *sanning, förstå, hjärta, själen* och *kristligt*. Till sanningen hör upprepningar om den ursprungliga, rena och klara texten, som i sin tur, förmedlad på folkspråket, är en källa till förståelse. Brillman konstaterar att man också ofta talade om hur förståelse uppstår och vad den leder till (förbättring

hos människan). Hjärtat och själen anknyter i sin tur till mottagandet, att man tar till sig tron – men också om att inte ta till sig (t.ex. missbruk eller falsk tro). Det ”kristna” betecknar det rätta mottagandet av tron, och man talade även om hur man skulle sprida den rätta tron, d.v.s. sanningen. Samtidigt blir kunskapsbegreppet viktigt: mycket kretsar kring människans förmåga att söka, ta till sig och sprida kunskap.

I de följande tre kapitlen (3–5), eller delstudierna, relateras den reformatoriska samtalsordningens struktur till 1) ordnandet av hushållet och församlingen, 2) riket och det gemensamma vetandet och 3) särhållning och gemenskap i tron. Varje kapitel inleds med en diskussion kring existerande forskning med anknytning till det tema som behandlas i kapitlet i fråga, och därefter presenteras de begrepp som förekommer i materialet och som hänför sig till det behandlade temat. Begreppen skapar i sin tur olika subjekt: när det gäller t.ex. det första temat (kapitel 3) handlar det om subjekt såsom präster som predikade Guds ord, präster som missbrukade Guds ord, församlingsbor som visste eller förstod (hade kunskap), församlingsbor som inte lyckades förstå o.s.v. Det centrala är återigen kunskapen, d.v.s. varifrån man fick kunskap, hur den tog sig uttryck och vad man skulle göra med den. Brillman lyfter också fram det hon kallar ett internaliserande tilltal, som handlade om vad man förväntades vara (inte enbart göra) – man skulle ta till sig frälsningen och vara kysk. Talet om kunskap bidrog också till att skapa ordning mellan individer, ett slags osynlig disciplin som skiljer sig från den socialdisciplinering man tidigare lyft fram i studier av reformationen.

I kapitel 4, ”Riket och det gemensamma vetandet” fokuserar Brillman på statsbildningsprocessen. Hon studerar bl.a. huruvida man även i det här fallet kan urskilja ett sådant internaliserande tilltal som förekom när det gällde hushållet och församlingen, och vilka eventuella andra tilltal man kan spåra i materialet. Statsbildningen är ett bekant tema i tidigare forskning om reformationen, men Brillman närmar sig frågan från ett annat håll – här står inte aktörer och intentioner i fokus, utan uttryckligen de betydelser som skapades i samtalsordningen, som även i det här fallet präglades av tanken om hur människan tillägnar sig kunskap, d.v.s. den enda sanningen. Också här kan man urskilja olika subjekt: undersåten som förstod, undersåten som inte förstod och som måste undervisas, den olydiga undersåten, kungen som försvarare av sanningen o.s.v. Vilken position de olika subjekten fick i samtalsordningen var beroende av hur kunskapen kom till uttryck, hur man skulle ta till sig och använda den. Precis som i fråga om hushållet och församlingen fanns det ett internaliserande tilltal, men också två andra varianter, nämligen ett passivt/aktivt och ett tillgängliggörande tilltal. Det förstnämnda är kopplat till begreppen undersåte och förståelse, där undersåten står för det aktiva, ett aktivt

subjekt, medan förståelsen är kopplad till ett mer passivt mottagande. Resultatet av sammanblandningen mellan dessa var en ”undersåte som förstod” (ett uttryck som alltså får utgöra titel för hela avhandlingen). Undersåten skulle dels vara mottaglig och öppen för kunskap, dels anstränga sig för att tillägna sig kunskapen. Med tillgängliggörande tilltal avser Brillman att man genom att tala om att munkar var giriga och lögnaktiga skapade ett förenande band mellan kungen och undersåtarna i och med att kungen ställde sig på undersåtarnas sida. Brillman hävdar att det faktum att alla subjekt ingick i en samtalsordning och kunde relateras till varandra gjorde att gemenskapen kunde upprätthållas – det skedde alltså en integration.

Kapitel 5, ”Särhållning och gemenskap i tron”, handlar om exkludering och inkludering, eller med andra ord olika former av gränsdragning. Här belyser Brillman på ett intressant sätt hur man skapade skillnad: skillnad mellan dem som hörde till rikets gemenskap, och de som inte gjorde det. Brillman lyfter här fram hur man talade om papister, svärmare, judar och hedningar för att markera gränser. Även här finns en tydlig koppling till kunskapen: hedningen var den som inte visste, som saknade kunskap, medan juden var den som inte ville ta till sig sanningen.

De upprepningar som förekommer i talet hade ett viktigt syfte: de tjänade till att markera att det fanns en enda sanning, inte ett flertal olika vägar att finna frälsning. Man talade om hur människan får del av den sanna kunskapen. Människornas relation till denna kunskap gjorde också att de kunde delas in i olika grupper genom att det bildades olika typer av subjekt och olika tilltal.

Brillman har i sin avhandling strävat efter att ge en ny bild av reformationen där aktörerna och deras intentioner inte står i fokus, utan de betydelser som uppstod när olika begrepp – teologiska, politiska och sociala – blandades ihop. Som en styrka i avhandlingen kan man lyfta fram att Brillman för en intressant dialog med den tidigare forskningen och tydligt visar på hur hon positionerar sig i förhållande till den. Perspektivet är spännande men kräver också mycket av läsaren. Tyvärr innehåller avhandlingen ett betydande antal språkliga brister, både språkfel och skrivfel. Det är synd att det efter ett så omfattande arbete inte har funnits tid (?) för en ordentlig språkgranskning och korrekturläsning.

Jennica Thylin-Klaus

Skillingtrycket – ett tidigt massmedium

Anna Nilsson, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850*, Diss., 273 s., Agerings bokförlag, Aarhus 2012.

Hanna Enefalk, *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*, Opuscula Historica Upsaliensia 51, 176 s., Västerås 2013.

A NNA NILSSON ÄR en ung forskare verksam vid Historiska institutionen i Lund och *Lyckans betydelse* är hennes doktorsavhandling. Hennes avhandling behandlar skillingtrycket som ett svenskt populärkulturellt medium under hundraårsperioden 1750–1850. Fokus i hennes forskning ligger på begreppet lycka och hur detta begrepp förändrades under ifrågavarande period.

Nilssons begreppshistoriska avhandling *Lyckans betydelse* är mycket väldokumenterad och käll- och litteraturmaterialet är omfattande. Hon motiverar sitt källmaterial med att skillingtrycken ”[...] har märkligt nog länge varit förbisedda av forskningen, trots sitt rika innehåll och sin omfattande spridning. Av denna anledning, men också för att de erbjuder en unik ingång till äldre tiders populärkultur, har jag valt att bygga min avhandling på det som av eftervärlden kommit att kallas skillingtryck” (s. 32). Skillingtryckssamlingarna i Lunds universitetsbibliotek och i Kungliga biblioteket i Stockholm utgör hennes huvudmaterial.

Hanna Enefalk, doktor i historia och forskare vid Historiska institutionen i Uppsala, har specialiserat sig på 1800-talet och hennes avhandling från år 2008 hade rubriken ”En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet”. Enefalk redogör i förhandenvarande bok för resultaten från sitt senaste forskningsprojekt om svenska skillingtryck.

Skillingtryck! är en strikt vetenskaplig produkt som bygger på ett digert källmaterial och en täckande litteratur och är försedd med noggranna nothänvisningar. Boken har, förutom en adekvat käll- och litteraturförteckning, även ett användbart namnregister samt en bilaga med skillingtryck från 1851. Författaren har främst använt sig av svenska arkiv, i första hand av Kungliga bibliotekets skillingtryckssamling och Uppsala universitets samling av skillingtryck. Sistnämnda samling består av ca 11 000 skillingtryck. Bland de nordiska arkiven nämner Enefalk speciellt samlingen i Helsingfors universitetsbibliotek, numera Nationalbiblioteket, som ett ”lysande undantag” med en tryckt katalog i fem band.

Att skillingtrycken inte i nämnvärd grad skulle ha varit föremål för forskning är en sanning med modifikation. Skillingtrycken har tidigare undersökts av en rad kulturhistoriker, litteraturvetare och visforskare, t.ex. Per Andersson, Martin Bjersby, Andreas Hellerstedt, Arne Jarrick, Margareta Jersild, Ulf Peder Olrog och Kristiina Savin i Sverige och av bl.a. Anneli Asplund, Tuija Laine, Annamari Sarajas, Vilho Suomi och Ulla Riitta Waris i Finland. Men sant är att materialet inte utnyttjats till fullo, varken inom svensk eller finländsk forskning. Här medverkar Nilsson och Enefalk till att fylla luckorna med sin forskning.

Skillingtrycket, ett tidigt ”massmedium”, var en tidig produkt av boktryckarkonsten. Dess historia går tillbaka till boktryckarkonstens barndom, till 1500-talet, och dess levnadsbana sträcker sig ända in på 1900-talet, då det slutligen undanträngdes av den växande tidningspressen och av andra tillfällighetstryck, t.ex. så kallade schlagerhäften. Skillingtrycket var, med Enefalks definition: ”billiga små trycksaker som såldes på gatan, i bodar, på marknader och överallt där det fanns någorlunda läskunniga människor” (s. 5). Nilsson i sin tur konstaterar: ”De visor och berättelser som såldes för en billig penning till en månghövdad skara, och som producerades till förströelse, underhållning, upplysning och rättesnöre för folket, är exempel på sådana” (s. 32). Men skillingtrycken hade också en musikalisk dimension som gjorde att de var mer än enbart nyheter. De var ofta utformade i versform och sjöngs då som visor av samtiden. Därför kunde de också brukas av illitterata personer, som lärde sig visorna utantill. En del av dessa skillingtryck lever kvar i visform som muntlig tradition än i dag, t.ex. visan om Elvira Madigan, ”Sorgeliga saker hända...”, författad av Johan Lindström Saxon år 1889.

Metodologiskt skiljer sig Nilssons och Enefalks forskning från varandra, i det att den förstnämnda bedriver begreppshistorisk forskning kring begreppet lycka med skillingtrycken som främsta källa, medan den sistnämnda undersöker själva skillingtrycken och deras historia. Enefalk granskar skillingtrycken källkritiskt och undersöker vilka som skrev, tryckte, köpte och läste dem. Nilsson undersöker lycka framför allt som ett begrepp inom folkkulturen, lyckometamorfoser under slutet av 1700- och början av 1800-talet, religionens betydelse i den förändrade synen på lycka och hon frågar sig huruvida lyckan som begrepp har individualiserats under samma tid.

Men deras forskning sammanfaller givetvis också. Bägge undersöker skillingtrycket, dess definition, dess samhälleliga kontext, t.ex. censuren, upplagorna, tryckerierna som producerade skillingtrycken, priserna, lärsarna och inte minst texterna. Enefalks bok innehåller därtill ett kapitel ”Kärleken och den moderna transitionen”, där också lyckan med kärleken som utgångspunkt tangeras. Ett återkommande tema för skillingtrycken

var ju den bitterljuva kärleken, men också det lyckliga (kristna) äktenskapet.

Skillingtrycket, en mellanform av muntlig och skriftlig tradition, var således en billig trycksak med prosatexter eller visor, som var avsedd för folket. Termen går tillbaka på det svenska myntet skillingen, en gångbar valuta i Sverige mellan åren 1777 och 1855. Skillingens värde var lågt, och priset på ett skillingtryck var under 1800-talet ofta mycket anspråkslöst, en eller två skilling per tryck. Författarna, ibland anonyma, men ofta namngivna, kom från alla stånd. Skillingtrycket hade ett grannmedium, det s.k. kistebrevet, ett slags ovikt plansch med ett ofta sedelärande motiv som kunde klistras upp eller hängas på väggen.

Skillingtrycket har en lång historia i Sverige. Det äldsta skillingtrycket har i allmänhet ansetts härstamma från år 1583, men Enefalk vill se en produkt författad av en viss Olaf Svensson år 1536 som det äldsta skillingtrycket i Sverige. Från 1500-talet finns nio skillingtryck bevarade. Skillingtryckets historia i Sverige upphör ca 1920. Skillingtrycket kom till Norden efter reformationen och bevarade sitt ”tyska” utseende genom århundradena.

Det fanns en stor efterfrågan på skillingtryck, och de distribuerades till försäljning i stora upplagor, ofta tusentals exemplar. Totalupplagan för samtliga skillingtryck uppgår till miljoner. Försäljningsplatser var handelsbodas, s.k. boklådor och marknader o.s.v., men ofta såldes de även direkt från tryckerierna. Därtill sköttes kommersen på landsbygden av kringvandrande försäljare. Skillingtrycket hade, trots sitt ringa pris, p.g.a. massupplagorna, en stor ekonomisk betydelse för boktryckerierna och deras ägare.

Också i Finland blev skillingtrycken (fi. *arkkiveisu*) allmänna, och de förekom på både svenska och finska. Det äldsta finskspråkiga skillingtrycket är från år 1636. Det trycktes i Stockholm liksom merparten av alla skillingtryck i Finland före 1809. Men t.ex. 1643 utkom skillingtrycket ”Ylimmäisen keisarin Jesuxen Christuxen mandati eli käsky” från akademistryckeriet i Åbo. Det hade ett religiöst motiv, vilket var vanligt i den protestantiska stormakten Sverige. Men ända sedan 1600-talet förekommer även vardagliga fenomen och händelser i skillingtrycken. Speciellt naturfenomen, krig, olyckor och brott både utomlands och i hemlandet utgjorde temen för skillingtrycken. Redan på 1700-talet användes de också av statsmakten som propaganda. Så blev t.ex. den ryska kejsarinnan Katarina, ”gamla Kajsa”, föremål för spott och spe i ett skillingtryck under Gustav III:s regering.¹

Skillingtrycket reglerades och kontrollerades som ett massmedium av tryckfrihetslagstiftningen och censuren både i Sverige på 1700- och

1. Päiviö Tommila, *Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet. Suomen lehdistön historia 1* (Kuopio 1988), s. 28–29.

1800-talet och i storfurstendömet Finland efter år 1809. Censuren i Sverige var relativt rigid ända fram till tryckfrihetsförordningen av år 1766, som avskaffade den preventiva censuren. Ansvar lades i sista hand på författaren och tryckaren. Tryckfriheten innebar att antalet skillingtryck i riket ökade, likaså antalet tidningar. Fr.o.m. år 1774 avvecklades tryckfriheten successivt och förhandsgranskningen återinfördes, likaså skärptes boktryckarnas laga ansvar för tryckalstren. År 1792 blev det obligatoriskt att ange författarens namn på alla tryckskrifter. Efter rikssprängningen upphävdes 1812 den tidigare tryckfrihetslagstiftningen och tryckfriheten återinfördes i Sverige. I Finland förblev lagstiftningen från ”svenska tiden” rådande också efter 1809, men 1829 fick storfurstendömet en censurlagstiftning efter rysk modell, vilket innebar en skärpt censurövervakning. I Finland rådde en sträng preventiv censur under hela 1800-talet, med undantag för en kort period av tryckfrihet på 1860-talet.

Skillingtryckens texter var av mycket varierande art. Enefalk konstaterar att upphovsrätten under 1800-talet inte var mycket värd. Sålunda lånades och kopierades gamla texter fritt, t.ex. diktsamlingar, såsom Bellman-utgåvor och andra äldre svenska folkvisor samt teaterpjäser m.m. Nilsson räknar upp en lång rad kategorier skillingtryck: andliga visor, kärleksvisor, klagovisor, friarevisor, brännvins- och kaffevisor samt soldat- eller regementsvisor (s. 43). Kärleken var ett ofta återkommande tema, men lyckan, som alltså som begrepp är föremål för Nilssons forskning, förärades sällan en egen rubrik, så inte heller i skillingtryckssamlingarna.

Enefalk har i sin analys av de svenska skillingtrycken koncentrerat sig på 1851 års skillingtryck i Uppsala universitetsbiblioteks huvudserier. Till antalet är de 100, fördelade på 22 boktryckerier, varav fem från huvudstaden Stockholm. Den största producenten av skillingtryck var emellertid J. P. Lundström i Jönköping med 18 skillingtryck. Enefalk indelar texterna i fyra huvudkategorier: sedelärande, skämtsamma, rysare/snyftare och idyller. De tre förstnämnda kategorierna står för ca $\frac{1}{4}$ av texterna var. Mestadels handlar dessa skillingtryck om människor, vanligt folk som bondhustrur, pigor, drängar, soldater, sjömän, tiggare, bönder, fiskare, skraddare, präster, mamseller, men också t.ex. generaler och prinsar. Den största gruppen av yrkesbeteckningar utgjordes av militärer (28 %), följd av egendomslösa kroppsarbetare och småföretagare.

De mest populära visorna år 1851 var ”Ensam i skuggrika dalen”, en durmelodi i fyrtakt, också kallad ”Herden Fingal”, ”Jag sjunger och dansar” av F. A. Dahlgren, den från Danmark härstammande käcka visan ”Den tapre landsoldat”, samt ”Pigan som trampade på brödet”, med en lång förhistoria och förebilder i Mellaneuropa. Enligt Enefalk levde t.ex. sistnämnda visa kvar i muntlig tradition ända in på 1960–1970-talet i Finland ”där modernitetens genomslag inträffade senare än i Sverige” (s. 101). De oftast

återkommande författarna till skillingtrycken år 1851 var Pehr Thomason, Wilhelm von Braun och J. G. Carlén. Också F. A. Dahlgren, August Blanche och C. M. Bellmans visor återgavs allmänt som skillingtryck.

Anna Nilssons primära forskningsobjekt är ju inte skillingtrycket i sig, utan begreppet lycka såsom det ter sig i skillingtryckslitteraturen. Hon diskuterar i sin avhandling olika fenomen och hur de bringar lycka eller olycka för människan. Sådana fenomen eller bakgrundsfaktorer är åren 1750–1800 ”den gudomliga ordningen”, d.v.s. religionen eller rättare sagt protestantismen och dess motpol det sekulariserade samhället. Hit hör fenomen som fröjden, herdeidyllen, men också ödet och försynen. Ett av avhandlingens huvudkapitel behandlar ”Den fallna människan”, dygderna, den bitterljuva kärleken, det lyckliga äktenskapet och den eviga lyckaligheten, såsom dessa fenomen kommer till uttryck i skillingtrycken. Om 1700-talets lyckobegrepp var förankrat i den moraliska kosmologin, så undergick kosmologin under första hälften av 1800-talet stora förändringar, i det att den lutherska världsbilden uppluckrades. Fenomen som hembygden och fosterlandet samt kärleken till dessa samt naturen är viktiga ingredienser i det tidiga 1800-talets skillingtryck. Men också människans egna egenskaper och synen på dessa ändrades. Antropologin blev, enligt Nilsson, mera sensibel och känslorna intar en allt viktigare position i människans själsliv. Samtidigt ökar pluralismen och individualismen i samhället och själva lyckan blir för den enskilde individen ”något känslomässigt och subjektivt” (s. 223).

Bägge de ifrågavarande undersökningarna bidrar, trots sina avvikande utgångspunkter, på ett tacknämligt sätt till forskningen kring skillingtrycket, 1700- och 1800-talets bortglömda massmedium i Sverige och Finland. Både Nilsson och Enefalk närmar sig skillingtrycket ur en tvärvetenskaplig synvinkel, där historia, folkloristik, kultur- och visforskning möts. Bägge forskare ska ha en eloge för sin forskning, som utgör en mycket intressant läsning. Deras böcker kan varmt rekommenderas för både yrkesforskare, studenter och en bildad allmänhet, men framför allt för forskare som sysslar med tidiga massmedier.

Lars-Folke Landgrén

Alternativa identiteter efter 1809

Johanna Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–1835*, 217 s., ill., Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2014.

JOHANNA WASSHOLM DISPUTERADE år 2008 vid Åbo Akademi med en avhandling om Eric Gustaf Ehrström och hans syn på det svenska, finska och ryska under de första fyra decennierna av 1800-talet. Studien har nu kommit ut i bokform på Svenska litteratursällskapet förlag. Strukturen, temat, analysen och t.o.m. titeln är samma som avhandlingens, men den teoretiska diskussionen kring identitet och identifikation har bantats ner och texten har redigerats ytterligare. Vissa underkapitel har omskrivits helt, medan texten i andra kapitel är i stort sett identisk med originalet. För forskningsbruk gäller det alltså att läsa versionerna parallellt eftersom avhandlingen innehåller en fylligare teoretisk diskussion och fler källcitrat, medan det förstås är den nya versionen som är den senaste tolkningen av Ehrströms tänkande kring nationalitets- och språkfrågor.

Wassholms bok är av biografisk relevans, men tyngdpunkten ligger på hur Ehrström uppfattade sin svenskhet, finskhet och sin roll som rysk undersåte efter 1809. Ehrström är ett tacksamt objekt i och med att han i enlighet med tidens filosofiska strömningar reflekterade kring nationell tillhörighet, språk och historia, men speciellt för att hans resor och professionella värv gav honom möjligheten att reflektera kring frågorna från olika synvinklar.

Ehrström, som var född 1791, hörde till samma generation som Johan Jakob Tengström, Johan Gabriel Linsén, A. I. Arwidsson och Carl Christian Böcker – alla förknippade med den s.k. Åboromantiken. Hans formativa år inföll kring finska kriget, alltså i en annan, mer politiskt och nationellt osäker kontext än Lördagssällskapet män Snellman, Runeberg och Lönnrot, som var födda mellan åren 1802 och 1806. Ehrström inledde sina studier vid akademien i Åbo 1807 och fick några år senare möjligheten att resa till Moskva och lära sig ryska. Han återvände till Åbo där han efter ett tag blev lektor i ryska år 1816. Han deltog aktivt i 1820-talets debatt om nationalitet och språk, som pågick i *Mnemosyne* och *Åbo Morgonblad*,

men också i övrigt genomsyrade tänkandet under denna tid. År 1824 lät han prästviga sig och lämnade universitetet. Han blev vald till kyrkoherde för S:t Katarina svenska församling i S:t Petersburg år 1825. Han behöll denna ställning till sin död 1835 och kunde således delta i debatter i Finland endast på avstånd. Det konkreta arbetet med en svensk församling i S:t Petersburg, lektoratet i ryska i Åbo och ivern för det finska språket gjorde att språk- och nationalitetsfrågor blev oundvikliga objekt för reflektion för Ehrström.

En av styrkorna i Wassholms bok ligger i att Ehrströms berättelse är av relevans för alla som funderar över nationell identifikation och multikulturalism. Valet av ämne är helt enkelt lyckat. Bara skildringen av Ehrström som lektor i ryska och som kyrkoherde i det mångkulturella S:t Petersburg bidrar till den viktiga traditionen av forskning som motbevisar ihärdiga uppfattningar om nationer och städer som monokulturella enheter. Ehrström framstår som en motstridig tänkare i och med att han själv hade tillgång till många olika källor för identifikation – det gäller i princip för alla, men i Ehrströms fall är fenomenet speciellt påtagligt. Under Åbromantikens år i början av 1820-talet var hans tankar om språk mycket mer teoretiska och riktades mot ett slags nationellt reformprojekt genom utvecklingen av finskan som skriftspråk och ett sökande efter en ursprunglig finskhet. I S:t Petersburg i slutet av samma decennium var han mera intresserad av att beskriva de olika etnisk-språkliga konstellationerna som förekom i storstaden och funderade över sin egen hybrididentitet. De olika alternativa möjligheterna till nationell identifikation på både ett individuellt och ett kollektivt plan kommer fint fram i boken. Wassholm visar att 1809 inte var en punkt då Finland skulle välja en ny politisk och kulturell riktning, utan att det fanns flera alternativa och komplexa möjligheter.

Förändringen i Ehrströms tänkande kommer fram på ett tydligt sätt eftersom boken är uppbyggd tematiskt. Wassholm radar upp teman som t.ex. synen på folket, finskans ställning, svenskar i Ryssland, politisk tillhörighet, kulturell tillhörighet och ryskans ställning i Finland. Hon betraktar dem sedan genom att ta upp Ehrströms beskrivningar av dessa i rese-dagböckerna från ungdomen, kampskrifterna i den debattglada tidskriften *Mnemosyne*, administrativa källor från perioden som lektor i ryska och dagböcker från perioden som kyrkoherde i S:t Petersburg. Den tematiska indelningen har en fördel i att det är enkelt att slå upp i de olika temana och att läsaren ser vilken roll rummet har för Ehrströms argumentering. En docent vid Akademin som engagerar sig i nationalitetsdebatten argumenterar helt enkelt annorlunda än den lokala ledaren i lokalsamfundet i den mångkulturella storstaden S:t Petersburg. Nackdelen med upplägget är att de olika texterna inte beskrivs så noggrant i sitt sammanhang. Dagböckerna har t.ex. en speciell karaktär som introspektiva källor, medan artiklarna

i *Mnemosyne* ingår i en given debatt. Just i fråga om tidens politiska och kulturella debatt hade ett annat upplägg kanske fungerat bättre. Trots att Wassholm presenterar debatten och kumpanen Arwidssons tänkande, blir just dynamiken i debatten på ett vis undanträngd. Ehrströms plats bland Åboromantikerna och Herderreceptionen i Finland blir inte helt tydliga i boken. Wassholm kallar Ehrström för en typisk romantiker och anser att han använder ord som är typiska för romantiken, men en mer ingående beskrivning av tidens debatter om språkfilosofi, nationen och historien skulle kanske nyansera bilden av romantiken. Eventuellt kunde uppfattningen om något ”typiskt romantiskt” överlag ifrågasättas och ersättas med en tanke om flera konkurrerande syner på natur, historia, språk och nationalitet.

En fråga som anknyter till Ehrströms variant av romantiska idéströmningar är huruvida Ehrström var representativ för sin tid. Wassholm skriver om detta både i inledningen och i avslutningen. Få hade samma möjlighet att lära sig ryska och vara ett slags representanter för det ryska i Finland, vilket definitivt gör Ehrström till ett särfall. Wassholm menar att Ehrström var en typisk romantiker, men egentligen kunde man också argumentera för att Åboromantikernas syn på Finland och finskhet knappast var något som delades av alla i storfurstendömet. Kombinationen av Ehrströms intresse för herdersk språkfilosofi och finskans utveckling och en betoning av ryskans betydelse för Finlands framtid gör hans idévärld avvikande. Följden har varit att Ehrström varken passat som en hjälte för finsknationell historieskrivning (såsom A. I. Arwidsson) eller som en representant för klok lojalism och anpassning efter 1809 (såsom Jacob Tengström). Kanske kunde man i andan av de italienska mikrohistorikerna Carlo Ginzburg och Giovanni Levi se Ehrström som ett fall vars otypiskhet öppnar upp för en förståelse för tiden. Att Wassholm inte hänvisar till mikrohistorisk teori illustrerar hur fort den akademiska historieskrivningens trender föråldras. I början av 2000-talet hade detta perspektiv utan tvekan haft en plats i avhandlingen.

Wassholm ger i sin bok mycket uppmärksamhet åt de begrepp som Ehrström använde. Att Ehrström är ett lyckat fall för att granska föreställningar om och begreppsbruk kring språk, nationalitet, politisk tillhörighet och historia bekräftas om och om igen. Utgångspunkten är att det inte bara var Ehrström som var i en situation där det fanns en stor osäkerhet kring begreppen, utan att (nya) Finlands inklusion i det ryska imperiet skapade en osäkerhet som öppnade för begreppslig innovation överlag. Bokens diskussion om hur begreppsbruket förändrats sedan Ehrströms tid eller hur det var i förändring just då, gör den till ett viktigt bidrag till förståelsen av 1800-talets början. I den meningen är boken besläktad med Osmo Jussilas banbrytande verk om språkbruket kring Finlands konstitu-

tion och den finska staten.

En speciellt intressant diskussion förs om begreppen finländare och finländsk. Orden hade förekommit redan tidigare i svenska språket, men det var Ehrström som i sin roll som kyrkoherde i S:t Petersburg gav begreppen en ny innebörd. Han behövde helt enkelt nya ord för att bättre kunna beskriva både språklig tillhörighet och geografisk eller politisk tillhörighet bland sina församlingsmedlemmar. Det intressanta är att den begreppsliga innovationen i grund och botten var en översättning från ryskan som Ehrström medvetet försökte introducera i svenskan. Fallet kunde säkert intressera en bredare internationell forskarkrets som ägnar sig åt hur begrepp och idéer kommit till och förändrats i ett transnationellt utbyte mellan imperier och nationalstater. Till saken hör också att Ehrströms initiativ inte hade önskade följder under Ehrströms livstid, men begreppen finländare och finländsk återupptogs senare när språkfrågan accentuerades i Finland.

Wassholms begreppsanalys kunde betona förändringen och tillfälligheten i begreppen lite mer. Trots att det förekom en viss begreppslig förvirring under Ehrströms tid verkar Wassholm utgå ifrån att det inte senare rått en liknande osäkerhet kring begreppen. Det är som om 1809 öppnade frågan kring språklig, politisk och etnisk identifikation, men att dessa frågor sedan lösts under tidens lopp och att det uppnått konsensus om vad begrepp som medborgare, finländsk eller Finland betyder. En mer begreppshistorisk syn skulle ha utgått från att begrepp så gott som alltid är omstridda – med W. B. Gallies ord ”essentially contested”. Då hade begreppsbruket inte bara setts som ett tecken på historisk förändring, men också som ett slags drivkraft för historisk utveckling. Att den tyske begreppshistorikern Reinhart Koselleck i texten har blivit Reinhard (s. 16) är kanske ett tecken på att Wassholm nog har reflekterat kring teorierna om begreppslig förändring, men inte riktigt tagit åt sig denna teoretiska diskussion. (Felet hör för övrigt till de väldigt få slarvfel som finns i boken.)

Det hade varit möjligt att mer konkret uppfatta Ehrström som en deltagare i en politisk kamp om de ifrågavarande begreppen än vad Wassholm nu gör. Denna kamp fortgår förstås ännu i dag, men premisserna är annorlunda och begreppen är delvis andra. T.ex. i en diskussion om Ehrströms bruk av begrepp som medborgare och undersåte (s. 25–34) presenteras medborgarvokabulären som oomstridd och Ehrströms språkbruk endast som ett uttryck för den osäkerhet som rådde i begreppsbruket efter 1809. Faktum är att det i tiden cirkulerade flera tävlande användningar av begreppen och att detta inte enbart hade att göra med Finlands ställning utan framför allt med olika politiska visioner om medborgerlighet och politiska friheter. En del av tidens politiska aktörer använde ogärna ord som medborgare, andra betonade det aktiva medborgarskapet och patriotis-

men som hörde ihop med den och andra åter stod för ett politiskt mindre laddat medborgarbegrepp. Wassholm beskriver nog på vilket sätt politisk vokabulär från början av 1800-talet i allmänhet skiljer sig från dagens vokabulär, men lyckas inte lika övertygande förklara de dåtida skiljelinjerna och politiska striderna.

Det bristande intresset för förflutna politiska stridigheter förklaras kanske av att Wassholms främsta intresse riktar sig mot identitetsfrågor. Studiens fokus på en person och det faktum att Ehrströms uttalanden om identitet och språk skiftar genom åren, beroende på i vilket land han befinner sig och med vem han kommunicerar, gör att Wassholm bidrar med spännande material till debatten om nationella identiteter. Wassholm ansluter sig till en tradition som talar om identifikation, inte identitet, och kritiserar uppfattningen om nationella identiteter som bestående eller enhetliga. Hon håller sig till en analys av de historiska källorna och erbjuder läsarna en serie spännande och ofta överraskande citat där olika dimensioner av nationen, språket och historien kommer fram. En koppling till dagens debatter om multikulturalism hade varit fullt möjlig, men Wassholm väljer att låta läsaren själv använda det historiska materialet som en grund för reflektioner i nuet.

Boken lyckas med två viktiga uppdrag: 1) att bidra till ifrågasättandet av uppfattningar om monolitiska identiteter i det förflutna, och 2) att föra fram Ehrström som ett *case* när det gäller språk- och nationalitetsfrågor i Finland efter 1809, utan att heroisera honom eller överbetona hans politiska betydelse.

Jani Marjanen

Brevväxling under fortsättningskriget

Sonja Hagelstam, *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*, diss., 389 s., Åbo Akademis förlag, Åbo 2014.

SONJA HAGELSTAMS AVHANDLING tar sin utgångspunkt i fyra brev-samlingar från och till fem soldater som deltog i fortsättningskriget 1941–1944. Syftet med undersökningen är att med utgångspunkt i breven ”analysera brevkontaktens betydelser för människor som länge tvingats leva åtskilda under en livshotande och anormal tid” (s. 5). Hagelstam vill också bidra med ”kunskap om och öka förståelsen av hur man på individnivå upplevde och bemästrade kriget och krigets tid” (s. 6). Ett tredje syfte är metodologiskt, närmare bestämt att ”belysa användningen av personliga brev, som källmaterial inom etnologisk forskning” (s. 7).

Tillsammans innehåller de fyra brevsamlingarna 4 100 brev eller postkort. Samlingarna och deras skribenter representerar olika militära grader, ålder och civilstånd. Gemensamt för skribenterna är att de var svenskspråkiga. Utöver brevmaterialet har Hagelstam tagit del av matriklar, biografiska handböcker och militärstamkort. Hon har också gjort intervjuer med brevskrivare eller nära släktingar till dem.

Teoretiskt ansluter Hagelstam till Michael Bachtin och begreppet dialogism. Till detta lägger hon identitet och Deleuze och Guattaris sammansättningar och rhizom vilka hon ser som fruktbara analytiska ingångar till sin undersökning. *Dialog* anges som undersökningens mest centrala begrepp i den meningen att varje yttrande är meningsfullt i förhållande till något annat eller någon annan. Hagelstam väljer också att se brevet som ett slags rum, ett dialogiskt mellanrum för två samtalande individer. Hon menar också att identitet är något som ”händer mellan individer” (s. 34). Sammansättning är den process i vilken olika element sammankopplas. Med rhizom menas förbindelsestrådar, utan vare sig början eller slut.

Hagelstam reflekterar insiktsfullt om brevet som kommunikationsform, om dess relation till ett pågående ”nu”, dess relation till det muntliga samtalet och dess delvis fragmentariska karaktär. Hon pekar på dess autentiska aspekt men noterar även att det inte kan användas för att besvara frågan

”hur det verkligen var” (s. 27). Trots det menar hon att brevet knappast har förlorat verklighetskontakten. Brevet kan visserligen betraktas som ”text”, men det har en uppenbar relation till det omskrivna.

Undersökningens analysmetod beskrivs ingående. Hagelstam kallar tillvägagångssättet för dialogisk närläsning och placerar på så vis in sig själv i den dialogiska processen som en läsare. Hon pekar på möjligheten att ställa frågor som utomstående. Hon nämner intensitet, noggrannhet och systematik i sin läsning och pendling mellan empiri, teori och litteratur.

Avhandlingen är disponerad i sju kapitel som förutom inledningen bär titlarna ”Ett krig – fem soldater”, ”Kriget och brevet”, ”Kriget och soldaten”, ”Kriget och rummet”, ”Kriget, familjen och det civila livet” samt avslutningen ”Kriget och tiden”.

Det andra kapitlet ger en kort översikt av de två krigen, den finska arméns organisering och de fem soldaterna: överste Sven Björkman, löjtnant Ulf Segerstråle, översergeant Curt Enroth samt de två bröderna under-sergeant Nils Sax och menige Göran Sax. Här presenteras också brevsamlingarnas omfattning och karaktär.

Det tredje kapitlet inleds med en beskrivning av fältpostfunktionen och krigscensuren. Hagelstam pekar bl.a. på hur censurmyndigheten använde genomlästa brev för att tolka och två gånger i månaden rapportera ”sinnesstämningen” i de lästa breven. Hagelstam utvecklar här sitt perspektiv på brev. Hon konstaterar bl.a. hur brevskrivande styrs av konventioner och överenskommelser, men också att det personliga brevet erbjuder en ”fri form”. Hagelstam pekar även på brevet som ett slags privat rum för skribenten (s. 74).

Kapitlet behandlar också språkliga strategier. Hagelstam noterar hur olika placeringar i den militära hierarkin, skribentens individuella uttryck och relationen mellan skribent och mottagare hade betydelse för uttrycks-sätten. Soldaters slang, humor, satir, parodi och ironi kunde vara ett sätt att uttrycka motstånd och självständighet i förhållande till militären. Hon pekar också på ett slags trivialisering av krigets ord som ett sätt att normalisera det anormala, en företeelse som inte bara soldaterna utan också de hemmavarande omslöts av.

Det fjärde kapitlet, ”Kriget och soldaten”, behandlar soldaternas erfarenheter från fronten och hur deras soldatroll beskrevs och lästes. Hagelstam ger goda exempel på svårigheten att skriva om just svåra upplevelser och hur man benämner fienden. Kapitlet handlar också om hur oro och tillit hanterades och uttrycktes liksom hur breven ger uttryck för ett slags konstruktion av ”soldatskap” via begrepp som plikt och ansvar. Samtidigt finner Hagelstam uttryck för motsträvighet, inte minst mot de militära hierarkierna. Brevskrivandet kunde bli en kanal för ovilja och kritik mot militärlivet. Här framträder tydligt den dubbla tillhörighet som soldaterna

hade. Pliktkänslan och lojaliteten till militärlivet ökade i höjd med positionen i hierarkin, liksom skillnaden mellan att vara värnpliktig soldat och att vara yrkesmilitär. Lojalitet och plikt präglade också yrkesmilitärernas hustrur. Här aktualiserar Hagelstam, mer eller mindre uttalat, aspekter som klass, genus och ålder. Kapitlet knyts ihop med ett resonemang om hur soldatrollen kommer till i relation till kamrater, till den militära hierarkin, till dygder och ideal och till det militära som institution. Hagelstam menar att breven inte ger några sammanhängande skildringar av identitet utan uttrycker ”mångstämmiga förståelser av jaget”.

Hagelstam vill bl.a. veta hur männen beskrev frontlandskapet och vilken betydelse sådana beskrivningar hade i dialogerna. Det femte kapitlet – ”Kriget och rummet” – fokuserar därför på rummet som fysisk plats men också ”som en plats som blir till och förstås diskursivt i dialogen” (s. 202). Här undersöks hur soldaterna tog rum i besittning men också hur de tvingades till förflyttningar och därmed riskerade att förlora kontrollen över rummet.

Hagelstam beskriver hur bunkrar, stridsvärn, tält och blockhus kom att uppfattas som ett slags hem. Hem betraktas som en plats men också som en metafor. Skribenterna skrev ordet hem med citationstecken som för att markera ironi eller hembegreppets mångtydighet. Hagelstam beskriver hur soldaterna skapade sig privata revir i de militära miljöerna, revir präglade av både materiella ting som bord, bänkar, sängar, böcker, skrivpapper o.s.v. och känslomässiga bindningar. Även med idrottsplatser och trädgårdsland tog det civila livet plats i kriget, liksom vid måltider och upprätthållandet av civila traditioner och festseder. Hagelstam återger fint hur längtan hem kommer till uttryck i breven, längtan efter anhöriga, till platser, landskap, föremål. Hon beskriver här också permissionernas betydelse för soldaterna och deras anhöriga och tar upp deras funktion att både förstärka gränsen mellan det militära och civila men också, förstås, deras funktion som en brygga däremellan. Permissionen beskrivs som ett mellanrum, ett liminalt tillstånd på tröskeln mellan det militära och civila livet.

Det sjätte kapitlet tar sikte på hur soldaternas civila roller och relationer vidmakthölls under kriget. Hagelstam menar att brevskrivarna hade ett stort behov av att skapa normalitet, kontinuitet och stabilitet i dessa relationer, inte minst mellan könen. För kvinnorna verkar det ha handlat om att dels vara handlingskraftig, dels inte framställa sig som alltför självständig i förhållande till mannen. Innehållen i breven hemifrån innehöll inte minst skildringar av vardagligheter som kunde få männen att känna sig delaktiga i det dagliga livet.

I breven finns genomgående många exempel på intimiserande och känsloladdade tilltal, vilket särskilt behandlas i det sjätte kapitlet. Men trots

dessa försök att odla relationer menar Hagelstam att det uppstod konflikter och meningsskiljaktigheter. Hon spårar emellertid även ansträngningar att tona ned dem och att minska eventuella distanser. Samtidigt pekar hon på att relationerna mellan söner och föräldrar präglades av minskad självständighet och större beroende hos söner. Hon spårar också en (klassmässig?) skillnad mellan arbetarbröderna Sax brevväxling med sina föräldrar och de andra brevskrivarna som kom från mer borgerliga uppväxtmiljöer. Den Saxska brevsamlingen uppges präglad framför allt av informationer och nyhetsförmedling och innehåller enligt Hagelstam inga ”analyser eller djupa reflexioner över den egna livssituationen” (s. 326).

I det avslutande kapitlet ”Krigets tid” beskrivs brevskrivarnas förhållningssätt till sin egen samtid. Här förs också en avslutande diskussion. Hagelstam konstaterar hur skribenterna pendlade mellan att förhålla sig till upplevelser av normalitet och anormalitet, mellan civilt och militärt och mellan krigs- och fredstid och att detta gav upphov till en mångfald av förståelser av tid och krig och dess vardag. Hon gör en jämförelse mellan krigets tid och den karnevaliska tiden – enligt Bachtin – då världen vänds upp och ned. Hon tycker sig också se ett slags tidlöshet i den anormala tiden. Vardagslivet ställdes in och fick vänta. Samtidigt menar hon att detta vänteläge skapade ett nytt vardagsliv, en krigsvardag. Hagelstam menar att brevet var ett rum för det normala, eller en brygga in mot det normala. Det ger dessutom en god inblick i vardagens organisering och beskriver små vardagliga händelser i krigets vardag som inte återfinns i andra källor.

Sonja Hagelstams undersökning är rik och empiriskt väl underbyggd. Undersökningens syften kopplade till det empiriska området uppfylls. Det metodologiska syftet uppfylls däremot endast i lägre grad. Läsaren får av inledningen uppfattningen att brev som kulturvetenskaplig källa ska utvecklas och metodologiseras. Detta kan knappast sägas vara gjort i avhandlingen.

De teoretiska utgångspunkterna är väl valda. Men deras betydelse för genomförandet av undersökningen är knappast glasklar. Inte sällan används de centrala begreppen dialog och sammansättningar som ett slags etiketter. Hagelstam noterar att dialoger och sammansättningar äger rum men använder sällan begreppen för att borra sig ned i materialet och förstå och analysera det djupare. Texten är ofta beskrivande och ibland psykologiserande. Jag saknar påfallande ofta en kulturvetenskaplig analys. Avhandlingstexten bärs till stor del fram av brevcitaten. Hagelstams egna bidrag kommer en aning i bakvattnet. Använder hon begreppen som den verktyglåda Deleuze föreslår, för att finna nya idéer, tankar och tolkningar? På sidan 278 t.ex., i avslutningen till kapitel fem menar Hagelstam att Deleuzes och Guattaris begrepp sammansättningar och rhizom har bi-

dragit till hennes tänkande om rum och rörelser. Men på vilket sätt? Hur har dessa begrepp tillfört betydelser, läsningar, förståelser av materialet?

De tre centrala begreppen presenteras ingående. Övrig begrepps användning hade generellt sett vunnit på större tydlighet och systematik. Begrepp som identitet och kultur presenteras i inledningen men genererar sparsamma insikter. Känslor är numera att betrakta som ett kulturvetenskapligt forskningsfält och ingår i ett av undersökningens syften men saknar begreppslig underbyggnad.

Litteraturreferenserna i manuset är många och Hagelstam ger intryck av att vara rejält inläst på forskningsfältet. Men det är sällan som hon går i dialog med denna litteratur. Regelmässigt görs allmänna påståenden om t.ex. krigets beskaffenhet som styrks av ett par referenser men som inte följs upp eller diskuteras.

Som ovan antytts reflekterar Hagelstam framgångsrikt och välutvecklat om brev som kommunikationsform. Angående brevmaterialets representativitet menar hon att hon skulle ha kunnat ersätta en samling med en annan eftersom hennes undersökning inte är personhistorisk eller biografisk. Frågan är vad ett sådant byte skulle medföra. Skulle undersökningens resultat ha förändrats eller blivit detsamma? Detta slags frågor är viktiga för en källkritisk hållning till kvalitativa material och studier. Ytterligare en aspekt på kvalitativa studier är slutsatsernas räckvidd. Å ena sidan säger sig Hagelstam inte vilja generalisera, å andra sidan menar hon att undersökningens tematik går utöver de konkreta studieobjekten. Den påstådda oviljan att generalisera motsägs dessutom av flera slutsatser inne i avhandlingen. Problematiken kring materialet och den kvalitativa studiens räckvidd kunde ha utvecklats och klarlagts något, ett klarläggande som skulle ha stärkt avhandlingens metodologiska perspektiv.

Ovanstående kritik skymmer inte det faktum att detta är en väl genomförd undersökning med ett intressant och viktigt kulturhistoriskt bidrag om enskilda människors krigserfarenheter. En påfallande styrka ligger i det stora och innehållsrika brevmaterialet och Hagelstams förmåga att tematisera och disponera det. Språket är tydligt, bra och okomplicerat.

Resultatmässigt ligger bidraget framför allt i området kulturhistoriska studier av erfarenheter från krig. I detta avseende är avhandlingen att betrakta som ett pionjärarbete. Den kopplar framgångsrikt ihop krigsfronten med hemmafronten och visar hur dessa fronter öppnar och sluter sig för varandra. Breven ger dessutom en god bild av den händelselösa vardaglighet som kriget också innehöll. Men de ger givetvis också skildrade erfarenheter av svåra upplevelser. Dessa personliga upplevelser skildras på ett fint sätt via breven.

Medarbetare i detta nummer:

Eva Ahl-Waris, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Mikko Huhtamies*, docent, Helsingfors universitet; *Lars-Eric Jönsson*, professor, Lunds universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Jani Marjanen*, fil.dr, forskare, Helsingfors universitet; *Christer Nordlund*, professor, Umeå universitet; *Jennica Thylin-Klaus*, fil.dr, forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Charlotte Vainio*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet.

Mikko Huhtamies uppsats har översatts av Henrika Tandefelt. Översättningen finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Rättelse: Aleksandr Sapozjnikovs översikt i *HTF* 2014:1 hade översatts från ryska till finska av Mirko Harjula, inte av Jyrki Paaskoski. Redaktionen beklagar misstaget.

Pärmbild: Porträtt föreställande Emanuel Swedenborg av Carl Fredrik von Breda (1759–1818). Wikimedia Commons.

Historisk Tidskrift för Finland 2014:2

- 121 Mikko Huhtamies, Emanuel Swedenborgs *Machine att flyga i wädret* 1714. Hur föddes och spreds innovationer på 1700-talet?
- 147 Eva Ahl-Waris & Christer Nordlund, Om tillkomsten och användningen av en fornlämningsplats. Arkeologibruk kring Kökars franciskankonvent

Granskningar

- 191 Cordelia Beattie & Matthew Frank Stevens (eds), *Married Women and the Law in Northwest Europe*. Av Charlotte Vainio
- 196 Kajsa Brilkman, *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*. Av Jennica Thylin-Klaus
- 200 Anna Nilsson, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850* & Hanna Enefalk, *Skillingtryck! Historien om 1800-talets försvunna massmedium*. Av Lars-Folke Landgrén
- 205 Johanna Wassholm, *Svenskt, finskt och ryskt. Nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808–1835*. Av Jani Marjanen
- 210 Sonja Hagelstam, *Röster från kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944*. Av Lars-Eric Jönsson

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Prenumerationspris 2014:** 40,00 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €. **Lösnummerpris:** 12,00 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmansgatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen. **ISSN:** 0046-7596
Tryck: Waasa Graphics Oy, Vasa 2014